

**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕКА**

**ШКІЛЬНЕ ГЕОГРАФІЧНЕ
КРАЄЗНАВСТВО**

Київ -2020

УДК 908(075,8)
ББК 26.891я73
0 54

*Рекомендовано до друку Вченою радою географічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка
Протокол № 3 від 16 жовтня 2020р.*

Рецензенти:

Масляк П.О. д.геогр.н професор кафедри географії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Муніч Н.В. кандидат педагогічних наук, доцент кафедри географії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка

О 54 Олішевська Ю.А.

Шкільне географічне краєзнавство. Навчальний посібник. - К.:
«ФО-П Кравченко» -175 с.

У посібнику розкрито педагогічні принципи організації шкільного краєзнавства, предмет та завдання навчальної дисципліни, подано розвиток шкільного краєзнавства на теренах України, висвітлено зміст та форми організації позакласної роботи зі шкільного географічного краєзнавства, методика організації роботи туристсько-краєзнавчого гуртка та шкільного музею. Кожен розділ посібника містить перелік рекомендованої літератури та джерел інформації. Головний акцент посібника спрямований на допомогу студентам та фахівцям з організації краєзнавчої та туристсько-краєзнавчої роботи.

Видання призначене для студентів та викладачів ВНЗ.

ISBN 978-617-7700-61-5

ЗМІСТ

Передмова	5
1. Предмет і завдання курсу «Шкільне географічне краєзнавство»..	7
1.1. Предмет, мета і завдання курсу.....	7
1.2. Педагогічні принципи організації шкільного краєзнавства.....	20
1.3. Природа рідного краю – об’єкт краєзнавчої діяльності школярів.....	27
<i>Література до теми</i>	31
2. Розвиток шкільного краєзнавства в Україні	34
2.1. Етапи розвитку шкільного краєзнавчого руху.....	34
2.2. Шкільний краєзнавчий рух у незалежній Україні.....	41
<i>Література до теми</i>	51
3. Дидактичні особливості реалізації краєзнавчої складової в процесі вивчення курсу географія в ЗОНЗ України	55
3.1 Сутність краєзнавчого принципу навчання.....	55
3.2 Впровадження краєзнавчого принципу в курсі «Загальна географія» у 6 класі.....	57
3.3. Впровадження краєзнавчого принципу в курсі «Географія материків і океанів» у 7 класі.....	62
3.4. Впровадження краєзнавчого принципу в курсі «Україна у світі: природа, населення» у 8 класі.....	63
3.5. Впровадження краєзнавчого принципу в курсі «Україна і світове господарство» у 9 класі.....	67
3.6. Впровадження краєзнавчого принципу у курсі географії 10 – 11 класів.....	72
<i>Література до теми</i>	76
4. Зміст і форми організації роботи з географічного краєзнавства у ЗОНЗ	78
4.1. Природні умови та ресурси краю.....	78
4.2. Соціально-економічні особливості краю.....	88
4.3. Мистецтво та культура як об’єкти шкільного краєзнавства.....	92
4.4. Особливості природоохоронної діяльності.....	97
4.5. Топоніміка краю.....	101
4.6. Форми організації краєзнавчої роботи.....	105
<i>Література до теми</i>	109
5. Позакласне географічне краєзнавство: методи й прийоми краєзнавчої роботи	112
5.1. Особливості підготовки і проведення краєзнавчої екскурсії.....	112
5.2. Методичні прийоми екскурсійного показу.....	119
5.3. Методичні прийоми розповіді.....	127
5.4. Техніка проведення екскурсії.....	131
5.5. Особливості підготовки і проведення краєзнавчої експедиції.....	134
<i>Література до теми</i>	142

6. Методика організації та проведення роботи туристсько-краєзнавчого гуртка.....	144
6.1. Форми та методи проведення занять.....	144
6.2. Особливості побудови програми	149
6.3. Ігри, що використовуються в поза урочній роботі гуртка.....	151
<i>Література до теми.....</i>	<i>154</i>
7. Шкільний музей як організаційно-методичний центр краєзнавчої роботи.....	157
7.1. Напрями роботи шкільних музеїв.....	157
7.2. Основні принципи і методика створення шкільного музею.....	162
7.3. Комплектування фондів шкільного музею.....	167
<i>Література до теми.....</i>	<i>173</i>

ПЕРЕДМОВА

У період демократичних реформ в Україні основними пріоритетами культурної політики та освіти стало збереження історичної та культурної спадщини народів України, забезпечення доступу громади до її використання та розвиток національної культури.

Краєзнавчий рух сприяє формуванню національної свідомості та патріотизму, що є вкрай актуальним завданням сьогодення. Відповідно до Указу Президента України «Про національно-патріотичне виховання у закладах освіти у 2019/2020 рр.» головне завдання закладів освіти полягає в тому, щоб організація виховної діяльності, приклади авторитетних наставників-учителів та власне шкільне середовище сприяли вихованню дітей у дусі патріотизму, глибокого розуміння історії та культури свого народу, національної ідентичності та самобутності.

Посібник адресовано насамперед студентам закладів вищої освіти (далі – ЗВО), які вивчають навчальну дисципліну «Шкільне географічне краєзнавство», майбутнім учителям географії, організаторам краєзнавчої діяльності учнів та керівникам гуртків природничого та краєзнавчого напрямку, молодим фахівцям, які прагнуть сформувати шкільні музеї та розвивати краєзнавчий рух в Україні.

Запропонований посібник створено на основі аналізу наукового доробку провідних краєзнавців України, зокрема М. Ю. Костриці, В. В. Обозного, М. П. Крачила, Є. В. Копилець, В. П. Корнеєва, В. Л. Петранівського, М. Й. Рутинського, Є. В. Панкової, В. С. Прокопчука, П. Г. Шищенка, В. І. Шелегеда та інших, а також інформаційних ресурсів МОН України.

Шкільне географічне краєзнавство розвивається не лише в загальноосвітніх закладах України, але виступає одним із напрямів роботи Малої академії наук України, що проводить конкурси учнівських науково-дослідних робіт, олімпіади та учнівські конференції, Українського державного центру національно-патріотичного виховання, краєзнавства і

туризму учнівської молоді МОН України, Молодіжного центру громадянської освіти, обласних Центрів національно-патріотичного виховання, краєзнавства і туризму учнівської молоді, міських та районних станцій туризму і краєзнавства, відповідних підрозділів Будинків дитячої творчості та інших позашкільних закладів.

Навчальний посібник розроблено відповідно до навчальної програми «Шкільне географічне краєзнавство», що викладається студентам географічного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, що навчаються за спеціальністю 014 Середня освіта (географія).

Мета посібника полягає у формуванні в студентів фахового розуміння організації краєзнавчої діяльності учнів. У запропонованому посібнику розкрито педагогічні принципи організації шкільного краєзнавства, предмет та завдання навчальної дисципліни, подано розвиток шкільного краєзнавства на теренах України, висвітлено зміст та форми організації позакласної роботи зі шкільного географічного краєзнавства, методика організації роботи туристсько-краєзнавчого гуртка та шкільного музею. Кожен розділ посібника містить перелік рекомендованої літератури та джерел інформації, що дозволить студентам та фахівцям ґрунтовно опанувати необхідний для практичної діяльності матеріал.

Сподіваємося, що посібник стане у нагоді усім, хто цікавиться географією рідного краю та активно розвиває краєзнавчих рух в Україні.

РОЗДІЛ 1. ПРЕДМЕТ І ЗАВДАННЯ КУРСУ «ШКІЛЬНЕ ГЕОГРАФІЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО»

1.1. Предмет, мета й завдання курсу

Шкільне географічне краєзнавство – це навчальна дисципліна, яка сприяє здобуттю людиною навичок організації шкільної краєзнавчої діяльності, дозволяє розширити географічну картину світу. Вона спрямована на формування у студентів глибоких комплексних знань про особливості впровадження краєзнавчих досліджень в шкільний навчальний процес та організацію позакласної краєзнавчої роботи учнів. Особлива увага при вивченні курсу спрямована на опанування методичних прийомів та методів проведення краєзнавчої роботи в загальноосвітніх закладах та організації позакласної краєзнавчої діяльності учнів.

Мета дисципліни – сформувати фахові компетенції та здатність розв’язувати складні спеціалізовані задачі, пов’язані з організацією краєзнавчої роботи в загальноосвітніх закладах, а також виробити практичні навички з використання краєзнавчої інформації під час викладання шкільних курсів географії у ЗОНЗ та організації краєзнавчої діяльності школярів, що приймають участь у туристсько-краєзнавчих гуртках.

Основна увага навчальної дисципліни зосереджена на розкритті причинно-наслідкових зв’язків між навчанням та вихованням учнівської молоді у процесі організації краєзнавчої роботи із застосуванням сучасних теорій та методів, а також використанням комплексу міждисциплінарних даних за умов недостатності інформації.

Предмет навчальної дисципліни – розвиток шкільного краєзнавства та особливості його реалізації в шкільному навчальному процесі, позакласній і позашкільній діяльності учнів.

В результаті вивчення навчальної дисципліни студент повинен:

- **знати** історичний аспект розвитку шкільного краєзнавства, основні завдання, методи організації та форми проведення шкільної

краєзнавчої роботи, принципи та методика організації шкільного краєзнавчого гуртка й краєзнавчого музею;

- **вміти** реалізувати краєзнавчий підхід під час викладання шкільних курсів географії, а також організовувати позакласну та позашкільну краєзнавчу діяльність учнів, розробляти шкільні краєзнавчі екскурсії та експедиції, організувати роботу шкільного краєзнавчого гуртка та музею.

На сьогодні досить неоднозначно визначають предмет краєзнавчих досліджень та власне предметно-об'єктну сутність шкільного географічного краєзнавства. Розглянемо загальні теоретичні засади шкільного географічного краєзнавства, які пов'язані з предметом вивчення даної дисципліни. У науковому колі існують різні підходи до розуміння краєзнавства як окремої науки, як наукового напрямку та підходу до дослідження, як дидактичного принципу, як методу навчання та виховання.

Краєзнавством займаються історики, географи, філологи, біологи, археологи та ін., однак краєзнавчі знання формуються на основі географії, бо цей предмет має надзвичайно широкий спектр наукових напрямів.

В Україні пріоритет у введенні в обіг поняття «краєзнавство» належить І. Франку. У статті «Галицьке краєзнавство» (1892 р.) він розглядав краєзнавство як окрему науку, «один з найважливіших предметів шкільного навчання, починаючи з початкової школи». Широкого застосування в освітянській практиці термін «краєзнавство» набуває після 1914 р. завдяки історично-методисту В. Уланову та вчителю-географу І. Манькову. Термін спочатку застосовувався паралельно з близькими за змістом термінами «вітчизнознавство» та «батьківщинознавство», тому перед педагогами постала потреба у розмежуванні їх предмету.

К. Ушинський уперше дав визначення краєзнавства як педагогічного поняття, виділивши в ньому суспільно-економічний, освітньо-виховний і методичний аспекти. Він наповнив уживаний тоді термін «*батьківщинознавство*» (запроваджено М. Ломоносовим) загальнопедагогічним змістом. І. Маньков пропонував використовувати

одночасно термін «батьківщинознавство» і термін «краєзнавство», розуміючи під першим вивчення безпосереднього оточення школи, а під другим – територію краю (повіту або губернії). В. Уланов виступав прихильником іншого підходу, розглядаючи і найближче оточення, і територію повіту та губернії як зону краєзнавства. У 1920 р. поняття «краєзнавство» остаточно утвердилося в педагогічній літературі, поглинувши у собі поняття «вітчизнознавство» та «батьківщинознавство». Як самостійний термін воно увійшло до словників, використовувалося у науковій, навчальній літературі та офіційних документах. Проте у цей період було досить різнорідним семантичне осмислення поняття. Деякі дослідники трактували краєзнавство як метод навчання (О. Музиченко) або як частину однієї із навчальних дисциплін (В. Геринович, М. Сумцов). Інші ж розглядали одночасно і як дисципліну, і як метод навчання. Розглядав краєзнавство як потужний засіб вивчення країни О. Барков, який говорив, що «об'єкт і методи вивчення географії і краєзнавства співпадають», а Л. Берг зазначав, що «краєзнавство – це географія рідного краю».

Починаючи із 1960-х рр., головною ознакою краєзнавства почали вважати освітньо-пізнавальний аспект, пов'язаний із вивченням різних проблем рідного краю. Так, автор шкільних підручників з географії К. Строев сутність шкільного краєзнавства вбачав у всебічному вивченні учнями з навчально-виховною метою природи, населення, господарства, історії та культури свого району під керівництвом викладача. Подібною була позиція П. Іванова, який розумів під шкільним краєзнавством систематичне і всебічне пізнання учнями рідного краю у процесі навчальної, позаурочної та позашкільної роботи у відповідності до завдань школи по вихованню учнів.

На думку М. Костриці та В. Обозного, краєзнавство поширюється на дидактику та теорію виховання, й водночас – це організована під керівництвом учителя багатогранна навчально-освітня, пошуково-дослідницька та суспільно-корисна діяльність учнів у процесі комплексного вивчення рідного краю.

В «Українському педагогічному словнику» С. Гончаренка подано наступне тлумачення визначення «*краєзнавство шкільне*» – це освітньо-виховна робота, яка полягає у всебічному вивченні на уроках і в позакласній роботі частини країни (області, району, міста тощо). Основним завданням краєзнавства є вивчення природи, населення, господарства, історії та культури рідного краю з пізнавальною, науковою, виховною, практичною метою [4, с. 179]

Шкільне географічне краєзнавство має виняткове значення для ґрунтового засвоєння учнями основ природничих та економічних наук; воно розширює та поглиблює знання, сприяє розвитку творчих здібностей, допитливості, активно впливає на формування світогляду.

Одним із принципових питань теорії географічного краєзнавства є питання щодо його змісту, сутності, місця у структурі національного краєзнавства.

Складність вирішення проблеми полягає у тому, що важливою ознакою краєзнавства є поліхронізм, тобто воно одночасно виступає і галуззю наукового пізнання, і методом навчання та виховання, і масовим рухом, і формою громадської діяльності.

Географічне краєзнавство вбачається як прояв географічних процесів і загальних закономірностей розвитку природи й суспільства у конкретних локальних умовах. Необхідність дослідження «малої батьківщини», «краю» (регіону, області, району, об'єднаної територіальної громади, міста, селища, села) як певної цілісності зумовлена потребами деталізувати географічний процес, виявити відмінності, особливості та чинники, що їх зумовлюють, оптимізувати аналіз від загального до часткового.

Територія (за Я. Верменич) є своєрідним «знаменником унікальності» у краєзнавстві. Визначення меж об'єкта дослідження є передумовою будь-якого краєзнавчого дослідження. Просторове окреслення об'єкта є ознакою хорологічного підходу до його характеристики. Оскільки краєзнавство

вивчає територіальну (просторову) організацію певного соціуму, хорологічний аспект є визначальним.

П. Шищенко зазначає, що просторовим об'єктом географічного краєзнавства є територія «край», який має ознаки етно-ландшафтно-господарських систем, в межах яких простежується взаємозалежності між природними умовами, природними ресурсами, етносом та способами господарювання, ментальністю та духовними цінностями [24].

У дослідженні Н. Рудницької зазначено, що *краєзнавчим принципом* називають таку структуру змісту навчального матеріалу, яка дозволяє встановити взаємозв'язок між науково-теоретичними знаннями школярів та результатами дослідження регіону, в якому вони проживають [19]. По суті, реалізація краєзнавчого принципу на рівні школи дозволяє забезпечити регіональний підхід до визначання змісту, методів і форм навчально-виховного процесу.

Шкільне географічне краєзнавство – це комплексне вивчення учнями під керівництвом учителя природних, соціально-економічних, природоохоронних, культурно-історичних, мистецтвознавчих особливостей певного краю (області, окремого населеного пункту).

Отже, краєзнавство є інформаційною складовою шкільного географічного краєзнавства, яке збагачує його різноманітними фактами та науковими даними. Варто розуміти шкільне географічне краєзнавство як організовану під керівництвом учителя багатогранну навчально-освітню, пошуково-дослідницьку та суспільно корисну діяльність школярів у процесі комплексного вивчення рідного краю.

На сьогодні *шкільне географічне краєзнавство* виступає стрижнем національного краєзнавства. В узагальненому вигляді основним об'єктом географічного краєзнавства є окремі регіональні та локальні території, які характеризуються сукупністю природних ресурсів, населених місць і техногенних об'єктів, а також містять у собі знання історії населення, духовної і матеріальної культури певної території. Воно сприяє

популяризації природного та культурного різноманіття регіонів й одночасно є також засобом навчання і виховання національно-свідомих громадян.

Як галузь наукового пізнання шкільне географічне краєзнавство ґрунтується на таких принципах: принцип патріотичної спрямованості, науковості, природовідповідності, принцип поєднання науково-дослідної та освітньо-виховної роботи, принцип зв'язку навчання із життям, принцип комплексності, систематичності, планомірності та послідовності, принцип оптимального поєднання краєзнавчої роботи із суспільно-корисною діяльністю, поєднання учнівського самоуправління з педагогічним керівництвом.

Краєзнавча діяльність спрямована на формування національної свідомості та патріотизму. Головне завдання закладів освіти, відповідно до Указу Президента України «Про національно-патріотичне виховання у закладах освіти у 2019/2020 рр.», полягає у в тому, щоб організація виховної діяльності, приклади авторитетних наставників-учителів та власне шкільне середовище сприяли вихованню дітей у дусі патріотизму, глибокого розуміння історії та культури свого народу, національної ідентичності та самобутності.

Питання національно-патріотичного виховання детально розкривається в межах програми «Нова українська школа». 21 травня 2019 року набув чинності Указ Президента України «Про стратегію національно-патріотичного виховання» № 286/2019. Згідно з даним Указом щороку до 10 жовтня має бути оприлюднений звіт про виконання у поточному році плану дій на 2020-2025 роки щодо реалізації Стратегії національно-патріотичного виховання [21]. Національно-патріотичне виховання є важливим засобом громадянської освіти. Актуальність виховання громадян зумовлюється необхідністю консолідації та розвитку суспільства, що спричинена сучасними викликами, які стоять перед Україною та вимагають постійного вдосконалення національно-патріотичного виховання. В основу покладено ідеї зміцнення української державності та утвердження національних

цінностей. Важливою складовою національно-патріотичного виховання є поширення інформації про досягнення наших співвітчизників та їхній внесок у скарбницю світової цивілізації у сфері освіти, науки, культури, мистецтва, спорту. Саме краєзнавчі дослідження сприяють забезпеченню високого рівня національно-патріотичної свідомості громадян та особливо підростаючого покоління.

Шкільна краєзнавча діяльність виконує три основні функції:

Освітньо-пізнавальна функція реалізується в процесі опанування учнями природного і соціального середовища. Безпосереднє сприйняття навколишнього середовища під час організації краєзнавчих екскурсій та експедицій конкретизує, доповнює та систематизує знання учнів, отримані на заняттях з географії, біології, ботаніки, зоології та історії, дозволяє самим учням встановлювати міжпредметні зв'язки. Спостереження за різними явищами природи, виконання науково-пошукової діяльності побудовані в чіткій послідовності, що дозволяє сформуванню стійкі знання про свій рідний край, його природу, історію, культурну спадщину, традиції, звичаї, особливості побуту, та сприяти формуванню шанобливого ставлення до оточуючих, відчуття національного патріотизму та громадянської свідомості.

Позакласні форми краєзнавчої діяльності (такі як походи, екскурсії, експедиції) мають велике значення у вивченні соціально-економічного та культурного середовища. Знайомство з історичним минулим, історико-культурними пам'ятками дозволяють розкрити героїчні сторінки нашого минулого.

Виховно-розвиваюча функція полягає у формуванні стійкої громадянської позиції, компетентної особистості з екологічним світоглядом та розумінням сучасних екологічних й геополітичних проблем людства. Реалізація функції відбувається в процесі всебічного вивчення краю та накопиченні позитивного досвіду в учнів, їх моральному, фізичному, естетичному та екологічному вихованні.

Оздоровча функція. Взаємопов'язаний і комплексний розвиток краєзнавства й туризму в системі позакласної туристсько-краєзнавчої діяльності допомагає реалізувати оздоровчу функцію, що активно впливає на формування здорового способу життя й високих моральних якостей у молоді. Шкільна туристсько-краєзнавча робота вдало поєднує навчання та виховання. Вона дозволяє вчителю активно формувати особистість учня, впливати на нього засобами емоційно забарвленого міжособистісного спілкування, пізнавати себе та однолітків, налагоджувати міжособистісні стосунки та вміти спільно вирішувати поставлені завдання.

Завдання шкільного географічного краєзнавства:

- удосконалення парадигми національної краєзнавчої освіти з посиленням активних форм пізнання краю;
- сприяння глибокому засвоєнню знань з географії, історії, ботаніки, зоології, основ екології та сталого розвитку;
- активізація масового краєзнавчо-туристичного руху;
- збереження та відтворення традиційної етнокультури української нації,
- формування свідомої, екологічно вихованої, високоморальної особистості учня;
- прищеплення учням стійкого інтересу до наукового пізнання, саморозвитку та самоосвіти;
- розвиток комунікативної компетенції, вміння працювати в колективі та вирішувати спільні завдання;
- дослідження та відтворення пам'яток національної історико-культурної спадщини у контексті завдань ЮНЕСКО;
- поповнення експозицій та фондів шкільних краєзнавчих музеїв.

Аналіз теоретичних засад наукового та шкільного краєзнавства дозволяє виокремити основні методи краєзнавчих досліджень.

Метод науки – це спосіб чи засіб досягнення будь-якої дослідницької мети шлях пізнання чи вирішення певного конкретного завдання.

Методика – це сукупність технічних прийомів та організаційних форм для проведення дослідження. Вона становить сукупність спеціально підібраних методів з метою практичного чи теоретичного пізнання дійсності.

Методологія шкільного краєзнавства – це сукупність найбільш істотних елементів теорії, викладених у конструктивній, прийнятній для практики формі. Це узагальнена система методів пізнання об'єктивної дійсності, яка спрямована на всебічне дослідження певної території.

Згідно з новим Державним стандартом базової і повної загальної середньої освіти основний акцент у підготовці випускників ЗОНЗ спрямовано на формування предметних та особистісних компетентностей.

Реалізувати компетентісно орієнтовану освіту можна за умови, що навчально-виховний процес у школі «спрямований на розвиток активності, самостійності, творчих можливостей кожного школяра, оскільки суспільство потребує особистостей, здатних свідомо діяти, приймати власні рішення, швидко адаптуватися до змін» [1]. Освітня компетентність особистості учня є, насамперед, показником якісного опанування змісту освіти. Крім того, завданнями шкільного географічного краєзнавства є відповідальне ставлення до природи, знання та розуміння геоекологічних проблем сучасності, використання різноманітних географічних знань та умінь у побуті, повсякденному житті, а також заохочення учнів до самореалізації своїх здібностей, інтересів та життєвих планів.

Безумовно, більшість методів, які використовуються у географічних дослідженнях, притаманні для шкільного географічного краєзнавства. Це такі загальногеографічні методи дослідження, як літературний, статистичний, візуальний (спостереження), картографічний, анкетний методи, метод польових досліджень, описовий метод.

З огляду на те, що основними прикладними завданнями краєзнавства є репрезентація багатства природи та національної історико-етнокультурної спадщини, зацікавлення нею широких верств населення держави, насамперед, молодь, а також сприяння розвитку пізнавальної діяльності та

гармонійне формування творчої особистості. Шкільне географічне краєзнавство «виходить за межі» дослідницького арсеналу географії й використовує міждисциплінарні методичні підходи та методи актуалізації знань, інтерактивні методи та інформаційно-комунікаційні технології, що забезпечують якісно новий рівень глибинного пізнання території (краю).

Загальногеографічні методи:

Літературний метод полягає у відборі й аналізі літературних джерел, що тією чи іншою мірою стосуються об'єкта, явища вивчення. Усі літературні джерела можна умовно поділити на такі:

1. архівні матеріали;
2. книжки різних років видання (навчальні підручники, енциклопедії, науково-популярні, монографії, довідники тощо);
3. статті з періодичної преси;
4. збірники матеріалів наукових конференцій.

Географічний метод – це базовий краєзнавчий метод, який використовується практично в усіх регіональних дослідженнях. Цей метод є специфічним і полягає у дотриманні територіальності, комплексності, конкретності. Застосування методу неможливе без одночасного використання картографічного методу, який є, по суті, особливою формою просторового моделювання. Застосування методу *моделювання* дає змогу вивчати об'єкт не безпосередньо, а за допомогою ідеальної (уявної) чи матеріальної моделі. Прикладом можуть бути картосхеми, блок-діаграми. Карта одночасно виступає інструментом пізнання, який дає змогу шляхом умовиводів здобути нові знання, та результатом дослідження певної території, об'єктів, процесів та явищ, що сформувались та розвиваються в її межах. *Картографічний метод* є одним із найбільш поширених методів дослідження в географії та географічному краєзнавстві. Він відомий з давніх часів, але його варто відносити до сучасних, якщо розглядати як особливу форму просторового моделювання. Адже карта, картосхема – це логічна

образно-знакова модель території, яка цілеспрямовано відображає об'єкти, явища, зв'язки і взаємозалежності, що належать до цієї території.

Візуальний метод полягає в узагальненні власних спостережень під час досліджень будь-якого краєзнавчого об'єкта. У процесі роботи проводяться екскурсії у природу, бесіди з місцевими жителями, спеціалістами господарства, культури й освіти, свідками подій, науковими працівниками та іншими. До різновидів візуального методу дослідження слід відносити польові дослідження та експедиції. Вони передбачають дотримання 3 основних етапів дослідження: підготовчого, польового та аналітичного.

Експедиційний метод необхідний для активізації краєзнавчої роботи. Його використовують як педагоги ВНЗ і ЗОНЗ, так і позашкільних закладів. Перед учнями або студентами ставляться різні пізнавальні і практичні завдання, що сприяють підвищенню їх розумової діяльності і самостійності (організація експедицій, мандрівок тощо). Фотографування – це невід'ємна складова кожної краєзнавчої мандрівки, екскурсії, експедиції. Фотознімки та відеозаписи дають можливість зафіксувати найцікавіші епізоди з життя туристів-краєзнавців і є важливим документом проведеної роботи.

Описовий метод - це один з найдавніших методів, який використовують під час вивчення природних та соціально-економічних особливостей території, розміщення видів економічної діяльності та розселення. Широко застосовується описова статистика у вигляді числових даних, графів, що характеризують стан та динаміку розвитку процесів та явищ.

Математичні методи – це група наукових методів, які дають змогу вивчати досліджуваний об'єкт з використанням математичного апарату. Серед поширених у краєзнавчих дослідженнях математичних методів першочергово слід назвати статистичний аналіз, факторний аналіз, кластерний аналіз тощо. Суть цих методів зводиться до математичної формалізації закономірностей розвитку того чи іншого явища (процесу) на обраній території в координатах простору-часу, а відтак зводиться до

«стискування» формалізованої інформації про різноякісні характеристики (параметри) території чи до виведення закономірностей перебігу того чи іншого процесу.

Анкетний метод – це письмове (іноді усне) опитування значної кількості людей за певною анкетною чи за спеціально складеними запитаннями для збирання масового матеріалу з метою встановлення певних закономірностей чи явищ. Може застосовуватись як під час польових, так і під час стаціонарних форм краєзнавчої роботи.

Міждисциплінарні методи дослідження:

Економічний метод – це метод комплексного вивчення економічних явищ і процесів у межах обраної території; виявлення взаємозв'язку і взаємозалежності між економічними показниками, що характеризують стан розвитку певної галузі в краї; вивчення господарських явищ і процесів у динаміці тощо.

Соціологічний метод – це метод комплексного вивчення суспільних явищ і процесів у межах обраної території, потреб населення та різних уподобань (споживчих, рекреаційних, туристичних) його вікової і соціальної структури тощо. Соціологічний метод передбачає усне або письмове опитування респондентів.

Важливо в процесі краєзнавчих досліджень застосовувати так звані *логічні методи пізнання* (індукції, дедукції, аналіз, синтез та аналогії), що значно збагачують методичну базу дослідження.

Дедалі більше зростає значення інформаційно-комунікаційних технологій. Вони відіграють важливу роль у вивченні сучасної територіальної організації краю. Завдяки їм виникла можливість створення, підтримки і збагачення банків даних, необхідних для пошукових робіт при проведенні аналізу окремих складових природно-ресурсного, історико-культурного потенціалу території та ін. Комп'ютерні технології дають змогу обробляти величезні масиви даних у короткі терміни. Завдяки їм можна широко застосовувати методи моделювання, у тому числі й картографічного.

В процесі сучасних краєзнавчих досліджень школярів широко використовують методи активізації пізнавальної діяльності учнів із урахуванням вимог часу, а саме забезпечення комфортних умов взаємодії учнів у процесі оволодіння знаннями та вирішення передбачених завдань.

До таких методів відносять інтерактивні методи, що дозволяють сформулювати вміння висловлювати власні думки та їх аргументувати, дискутувати, з розумінням слухати інших та поважати альтернативну точку зору, моделювати різні життєві ситуації й знаходити вирішення.

Слово «інтерактив» походить з англійської мови та означає «взаємний» та «діяти», тобто здатний до взаємодії та діалогу.

До інтерактивних методів належать: кейс-метод, метод проєктів, мозковий штурм, метод кластерів, дидактичні ігри та ін.

Кейс-метод – це спеціально-підготовлений навчальний матеріал, що передбачає структурований опис життєвої ситуації, пов'язаної з проблемою, яку необхідно вирішити індивідуально або у групі. Структура кейсу складається із сюжетної частини (ситуація, проблема, випадок із реального життя), методичної частини (запитання та завдання для роботи з кейсом) та інформаційної частини (додатковий матеріал).

Вимоги до змісту кейсу полягають в наступному:

- кейси повинні бути правдивими, реалістичними та необтяжені деталями;
- мають передбачати розгляд проблем, що відбуваються в конкретних умовах;
- забезпечувати посилений інтерес учнів до питань, які є для них важливими, та спонукати до необхідності їх вирішення;
- повинні вдосконалювати практичні навички та вміння, сприяти пошуку відповідних шляхів та можливих реакцій на різноманітні життєві ситуації;
- обсяг кейсів має бути досить обмеженим.

Відповідно до змісту та ступеню впливу на учнів кейси поділяють на практичні, навчальні та науково-дослідні.

Метод проєктів спрямований на здобуття учнями знань у тісному зв'язку з практикою, формування умінь та навичок завдяки системній організації проблемно-орієнтованого навчального пошуку. Використання даного методу передбачає послідовне моделювання алгоритму розв'язання проблемних ситуацій та аналіз оптимальних шляхів створення проєктів, їх розробку, захист та подальший аналіз результатів. Кінцевим результатом використання методу проєктів може бути аналітична таблиця, звіт, карта, презентація, стінна газета.

Мозковий штурм – це метод колективного обговорення, пошук рішень, що спонукає учнів до розвитку уяви та креативного мислення.

Окрему групу серед інтерактивних методів та технологій становлять імітаційні ігри, що особливо широко використовують у позакласній краєзнавчій роботі (детальніше див. с.151).

Для ефективного засвоєння учнями краєзнавчих знань учителю слід добирати різноманітні за формою та складністю розв'язання завдання і вправи – теоретичні, творчі, проблемні, практичні та дослідницького характеру. Свідоме застосування науково обґрунтованих методів у рамках певної методології дає змогу створити цілісний «географічний образ» рідного краю.

1.2. Педагогічні принципи організації шкільного краєзнавства

Провідне місце в процесі пізнання відіграє теорія, яка є найвищою формою наукового мислення, спрямованого на пояснення фактів, їх сутнісних зв'язків, ознак, характеристик, в результаті чого формуються певні узагальненні знання – положення, категорії, поняття.

Результативність засвоєння учнями географічних понять знаходить своє відображення у таких формах, як знання понять (яке не вичерпується

лише знанням визначень) та правильне оперування ними в конкретних видах розумової діяльності.

Географічні поняття – це вид теоретичних знань, які визначають як форму логічного мислення, що відображає головну суть і зв'язки географічних об'єктів, процесів та явищ, сукупність усіх ознак, що дають можливість виокремити один об'єкт вивчення серед інших.

У краєзнавстві ключове місце займає базове поняття «край». Розуміння суті поняття «край» дещо різняться на різних етапах історії уявлення про край, його межі, розмір та залежали не лише від природно-географічних уявлень, але й від адміністративно-територіальних, політико-економічних та інших обставин, які суттєво впливали на становлення цього поняття.

Так, М. Грушевський називав предметом вивчення краєзнавства «райони», а методом – «порайонним дослідженням». Отже, в кожному з напрямків краєзнавчого дослідження край виступав головною таксономічною одиницею, тобто місце, простір, територія відіграють ключове значення.

Поняття «край» використовується в широкому та вузькому значенні. У широкому розумінні він означає велику територію, цілу адміністративно-територіальну одиницю, яка має в своєму складі автономну область або округ. У вузькому значенні край означає порівняно невелику територію, об'єкт, який можна піддати глибокому комплексному вивченню. У «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» подано кілька визначень цього поняття, в тому числі й наступне: «Край – місцевість, область, район і т. ін., що має певні природні й кліматичні особливості; сторона». При цьому не пояснюється ні визначення розміру, ні інших критеріїв виділення. Поняття «край» використовується у краєзнавстві в широкому та вузькому значенні, тобто від регіонального до локального рівня.

Сучасний український науковець В. Обозний вважає, що під терміном «край» необхідно розуміти територію, назва якої зафіксувалася документально і зберігалася у народній пам'яті, що свідчить про стійкість історичної самосвідомості населення.

У шкільному краєзнавстві поняття «край» пов'язується, у першу чергу, із визначенням певного простору, у межах якого відбувається життєдіяльність школярів. Здебільшого він співпадає із адміністративним поділом держави і, як зазначається в «Українському педагогічному словнику», охоплює територію області, району, міста, села. Саме таке просторове розуміння поняття «край» застосовував у власній авторській програмі шкільного курсу «Рідний край» для 5 класу В. Корнеєв.

У шкільному краєзнавстві розуміння цього поняття пов'язують із простором життєдіяльності школярів, який переважно співпадає з адміністративними межами населених пунктів, районів, об'єднаних територіальних громад, областей.

Шкільне краєзнавство – це система краєзнавчої освіти в навчально-виховній роботі школи, позашкільних установ, яка проводиться за різними напрямками з метою всебічного вивчення учнями особливостей рідного краю.

В свою чергу *шкільне краєзнавство* поділяється на дві форми:

1. навчальне (програмне) краєзнавство, у якому завдання і зміст визначаються навчальною програмою школи. Є обов'язковим для усіх учнів. Проводиться за двома основними напрямками роботи: урочний та позаурочний.

2. позакласне краєзнавство, у якому зміст і завдання визначаються навчально-виховним планом школи. Розрізняють два основні напрями позакласної краєзнавчої роботи: організація шкільного краєзнавчого гуртка, організація та проведення різноманітних краєзнавчих експедицій.

Розрізняють наступні принципи краєзнавства:

Принцип науковості передбачає уникнення в проведенні краєзнавчої роботи поверховості та схематизму. Методика досліджень повинна ґрунтуватись на глибокому вивченні літератури, наукових досліджень, сучасних даних. Бажано провидити також консультації зі спеціалістами. У процесі вивчення краєзнавства необхідно використовувати нові науково-методичні розробки та результати наукових досліджень стосовно стану

компонентів довкілля, історико-культурних та соціально-економічних особливостей розвитку окремих областей України та країни в цілому.

Принцип системності та послідовності включає в себе довготривале дослідження краю, що забезпечує основу для отримання обґрунтованих висновків, закономірностей, які є характерними для певних процесів, що досліджуються, встановлення зв'язків та взаємозалежностей між явищами, процесами, подіями, окремими елементами складної територіальної системи – краю. Планомірність та послідовність в організації краєзнавчої роботи передбачає використання продуманої програми досліджень, яка містила б чіткий план на певні проміжки часу (семестри).

План роботи вчителів та керівників краєзнавчих гуртків має передбачати заходи, терміни їх проведення та виконавців. Шкільна краєзнавча робота передбачає організацію класної, позакласної та позашкільної роботи протягом не лише навчального року, а й також канікул.

Патріотична спрямованість. Діяльність учнів-краєзнавців підпорядкована завданням відродження національної ідентичності, духовності та громадянської позиції.

Зв'язок краєзнавчої роботи з навчально виховними завданнями освітніх закладів полягає у використанні результатів краєзнавчих досліджень у навчальному процесі та вивченні програмного матеріалу завдяки організації екскурсій, спостережень, практичних занять на місцевості, що є основою для вирішення завдань, пов'язаних із дослідженням особливостей природи, господарства, історії, культури та населення краю. В процесі опанування комплексними знаннями з краєзнавства варто залучати учнів до освітньо-просвітницької та виховної роботи. Особливе значення мають екологічна освіта та екологічне виховання. Основними завданнями екологічної освіти є формування моделей поведінки, звичок, стилю життя, що відповідають потребам сталого розвитку. Екологічне виховання – це цілеспрямований процес формування системи наукових знань про природу і суспільство, поглядів і переконань, що забезпечують формування відповідального

ставлення молоді до природи. Важливо поширювати набуті знання та навички шляхом організації краєзнавчих стендів, виставок, музеїв та проведення тематичних вечорів, квестів і т. д.

Принцип врахування індивідуальних особливостей учнів та їх попереднього досвіду. Дослідження вікових та індивідуальних особливостей учнів, їх пізнавальних інтересів та особливих уподобань дозволяє підвищити якість навчання та забезпечити всебічний розвиток особистості, її творчих здібностей.

Принцип поєднання дитячого самоуправління з педагогічним керівництвом краєзнавчою роботою. Самодіяльність учасників краєзнавчих досліджень полягає у вирішенні учнями під керівництвом учителя усіх організаційних питань щодо проведення пошукової роботи, збору інформації, оформлення результатів дослідження, а також форми їх подачі.

Принцип дослідництва та творчості, який полягає у використанні різноманітних методів організації практичної діяльності учнів у процесі проведення краєзнавчих досліджень, а саме: пошук джерел інформації, їх аналіз, систематизація, обробка зібраного матеріалу, його осмислення та визначення шляхів практичного використання для вирішення поставлених завдань.

Принцип природовідповідності. Цей принцип полягає у врахуванні здібностей дітей різних вікових груп до засвоєння відповідних знань, ретельно підібраних як за обсягом, так і за змістом. При педагогічно правильній організації краєзнавчої діяльності можливий позитивний вплив на формування світогляду учнів та розуміння географічної картини світу.

Принцип комплексності. Вивчення краю є неможливим без використання комплексного підходу, оскільки воно передбачає аналіз різноманітних аспектів розвитку території, що включає дослідження природних, історичних, культурних, етнографічних, соціально-економічних, природоохоронних та інших сфер розвитку краю (області, міста, селища).

Оптимальне поєднання краєзнавчої роботи із суспільно-корисною діяльністю досягається завдяки тісним контактам краєзнавчих та туристсько-краєзнавчих об'єднань з місцевими державними і громадськими організаціями, науковими та іншими установами. Організація краєзнавчої діяльності учнів має відбуватися за участі відділів освіти, культури і туризму, музеїв, центрів національно-патріотичного виховання, краєзнавства і туризму учнівської молоді та закладів освіти.

Принцип популяризації краєзнавчої діяльності полягає в оприлюдненні результатів проведених досліджень, краєзнавчих експедицій, та їх представлені для широкого загалу шляхом організації конференцій, зустрічей із представниками громади, оформленні інформаційних стендів, облаштуванні експозицій шкільного музею і т. д.

За формою організації краєзнавчої діяльності, окрім шкільного краєзнавства, виділяють державне та громадське. Державне краєзнавство – це діяльність державних органів місцевого самоврядування, управління, наукових установ та організацій, вищих навчальних закладів, а також музеїв, бібліотек та архівів стосовно комплексного дослідження певної території.

Громадське краєзнавство охоплює діяльність різноманітних недержавних громадських товариств, спілок, клубів, гуртків, асоціацій з метою популяризації кращих доробків місцевих краєзнавців у вивченні різних аспектів рідного краю.

25 жовтня 2019 року відбулося відкриття Молодіжного центру громадянської освіти (далі – МЦГО) – структурного підрозділу Українського державного центру національно-патріотичного виховання, краєзнавства і туризму учнівської молоді МОН України (далі – УДЦНПВКТУМ). Молодіжний центр є спільним майданчиком для роботи низки Всеукраїнських молодіжних громадських організацій: «Фундація Регіональних Ініціатив», «Молодіжний Націоналістичний Конгрес», «Українська академія лідерства», «Українська асоціація студентів», «ПЛАСТ» – Національна скаутська організація України», Асоціації

молодіжних центрів України, Спілки української молоді в Україні, Всеукраїнського молодіжного руху «Національний альянс» та ін.

У МЦГО відкрито простір «Натрій» імені кіборга І. Брановицького. Метою створення МЦГО є розвиток державно-громадського партнерства в галузі громадянської освіти. Основними завданнями МЦГО є:

- реалізація завдань у сфері неформальної та громадянської освіти, у тому числі молодіжного руху, національно-патріотичного виховання, волонтерства, політичної освіти;
- участь у формуванні та реалізації державної політики в молодіжній сфері;
- популяризація та проведення заходів щодо встановлення стандартів у галузях, які є важливими для реалізації політики в молодіжній сфері на загальнодержавному рівні;
- організація та проведення заходів УДЦНПВКТУМ із залученням молодіжних громадських організацій;
- інформаційно-пропагандистська робота у напрямі розвитку громадянського суспільства;
- вивчення та аналіз стану включення української молоді в життя суспільства через неформальну і громадянську освіту.

Загальне керівництво МЦГО здійснює директор УДЦНПВКТУМ. Безпосереднє керівництво здійснює відділ інформаційно-методичного забезпечення та зв'язків із громадськістю.

На сучасному етапі розвитку освіти й науки важливим є бажання учнів навчатись, вони повинні відчувати потребу у знаннях та інтерес до них. Виділяють пізнавальні та соціальні мотиви навчання учнів. З-поміж пізнавальних мотивів учнів виділяють наступні: широкі пізнавальні мотиви, зорієнтовані на оволодіння знаннями, навчально-пізнавальні мотиви, спрямовані на опанування способів здобування знань і вмінь та самоосвітні мотиви, що відображають бажання самостійного вдосконалення способів отримання знань та формування вмінь.

1.3. Природа краю – об'єкт краєзнавчої діяльності

Природне середовище в краєзнавчій діяльності виступає не лише як об'єкт, але й як партнер людини в процесі організації цієї діяльності. Процес раціонального природокористування тісно залежить від екологічних чинників, оскільки збережене природне середовище, в якому формується будь-яка діяльність, є основною цінністю, завдяки якій ця діяльність є можливою. Втрата якісних або кількісних характеристик природного середовища може призвести до значних екологічних і, відповідно, економічних збитків або до припинення життєдіяльності взагалі. Тому максимальне збереження природних систем є необхідною умовою сталого розвитку території й виступає пріоритетом сучасного регіонального розвитку певної території.

Природно-територіальні комплекси (далі – ПТК) – це ділянки території, які характеризуються єдністю походження та історією розвитку, своєрідністю географічного положення, сучасними географічними процесами, що діють у її межах.

Кожний ПТК характеризується певним поєднанням, взаємозв'язком та взаємозалежністю таких складових: рельєфу, геологічної будови, поверхневих та ґрунтових вод, ґрунтів та рослинності.

ПТК можна досліджувати за різними напрямками, однак найчастіше – це фізико-географічна характеристика певних урочищ та фацій та/або дослідження рекреаційних ресурсів певної території, дослідження природних територій з метою їх охорони.

За своїми природними властивостями та складом ПТК можуть бути прості й однорідні (фації), та складні (ландшафти). Сукупність урочищ формує ландшафт.

Пізнання навколишнього світу розпочинається із накопичення чуттєвого досвіду та фактичного матеріалу з метою засвоєння знань. Перші навички пізнання природи краю відбуваються у початковій школі на уроках «Я і Україна» зі спостереження за погодою та сезонними змінами в

рослинному й тваринному світі. Дослідження природи краю може проводитись покомпонентно та комплексно. Починаючи з 5 класу, учнів залучають до систематичного спостереження за природою. Для цього використовують прогулянки та екскурсії, що виступають найпростішим способом залучення учнів до використання основних методів групових завдань з метою вивчення природних особливостей району проживання. До компонентних досліджень відносять спостереження за погодою, визначення основних форм рельєфу за топографічними картами та безпосередньо на місцевості, спостереження за рослинністю та ін.

Рельєф. Близько 94% державної території України лежить у межах Східноєвропейської рівнини. Українські Карпати і Кримські гори займають 6,8% території держави. Приблизно чверть території України зайнята височинами: Подільською, Волинською, Придніпровською і ін. Особливою атрактивністю відзначається Подільська височина, обмежена з півночі сильно розчленованими низькогір'ями Гологоро-Кременецького кряжу з відносними висотами 150-180 м. Від с. Підкамінь Львівської області до м. Кам'янець-Подільський на Хмельниччині вузькою смугою простяглися скелясті розчленовані вапнякові пасма Подільських Товтр (Медобори). Окремі платоподібні пасма мають абсолютну висоту 50-60 м, а над річковими долинами – 100-150 м. У межах Львівської області знаходяться сильно розчленовані, з вузькими річковими долинами і крутими схилами мальовничі Опілля та Розточчя. В цілому для Поділля характерні яружно-балкові та карстові форми рельєфу, тут знаходяться найдовші в Україні печери. Хотинська височина з горою Берда (515 м) є найбільш підвищеною ділянкою Східноєвропейської рівнини.

Краєзнавче дослідження рельєфу може передбачати опис основних форм рельєфу району чи області, аналіз геологічних пам'яток природи та їх значення для розвитку господарства, туризму й рекреації.

Внутрішні води. Країна має добре розвинену річкову сітку, до складу якої входить близько 73 тис. річок, у тому числі 14 з них мають довжину

понад 500 км. Загальний об'єм стоку всіх річок становить 210 км^3 . Більшість річок України належить до басейну Чорного й Азовського морів. Річки мають переважно дощове і снігове живлення та здебільшого рівнинний характер. Найбільшими річками України є Дніпро, Дністер, Дунай, Південний Буг, Сіверський Донець, Західний Буг, Прип'ять, Десна, Ворскла, Оріль, Черемош, Прут, Стрий. На річках Карпат і Кримських гір часто трапляються пороги і водоспади, які є туристичними атракціями. Найвідомішими з карпатських водоспадів є такі: Гук (у підніжжі Говерли), Манявський (на р. Манявці), Шипіт (на р. Шипіт), Яремчанський (Яремча); найгарніші кримські – це Учан-Су та Джур-Джур.

Краєзнавчі дослідження річок передбачають ознайомлення з основними гідрографічними характеристиками, визначення витoku та гирла річки, найбільших приток, особливостей річного стоку та його сезонних змін, режиму живлення та ін. Дослідження річок, що протікають в межах населеного пункту школи, а особливо малих річок, обов'язково має передбачати спостереження за їх змінами під впливом антропогенної діяльності.

Значні запаси водних ресурсів України зосереджені в озерах, яких нараховується понад 20 тис., у тому числі є 30 озер площею понад 10 км^2 . Також в Україні створено понад 1057 водосховищ та понад 27 тис. ставків. Територією України вони розподілені нерівномірно.

На узбережжі Чорного моря розміщені 22 озера-лимани. Найбільшими в Україні є Дніпровський (860 км^2) і Дністровський (360 км^2), Сасик (210 км^2) й Тилігуйський (160 км^2) лимани.

Отже, краєзнавчі дослідження поверхневих вод краю, окрім аналізу загальних гідрографічних особливостей, мають передбачати аналіз їх господарського використання та власне екологічного стану. Важливо привчати дітей до культури поведінки біля водойм та на пляжах. Особливу увагу варто звернути на негативний вплив вогнищ, а також сміття, яке люди скидають у водойми чи залишають поблизу них після відпочинку.

Ґрунтово-рослинний покрив. Загальні закономірності поширення ґрунтів та рослинності залежать від кліматичних умов, рельєфу, геологічної будови, гідрологічних особливостей та гідрогеологічних умов.

Вони перебувають під постійним впливом і водночас є проявом процесів ландшафтогенезу, тепло- та вологообміну, мінерально-речовинного обміну. У поширенні ґрунтів та рослинності на території України спостерігаються дві основні закономірності: широтна зональність на рівнинній території та висотна поясність у Карпатах та Кримських горах. Істотними є провінційні відмінності ґрунтово-рослинного покриву у зв'язку зі зміною континентальності кліматичних умов. Ґрунтові та рослинні зони простягаються з південного заходу на північний схід. У західній частині ареали мішаних та широколистяних лісів зміщені на південь, а на сході степові комплекси зміщені на північ.

У рівнинній частині України сформувались наступні типи ґрунтів: дерново-підзолисті, сірі лісові, чорноземні, каштанові, лучні, солончаки, солонці та солоді, лучно-чорноземні й болотні. У горах сформувались дерново-підзолисті, поверхнево-оглеєні, бурі лісові, буро-підзолисті, гірсько-лучні, гірсько-торфові, гірсько-чорноземні, дерново-глеєві, червоно-бурі та коричневі ґрунти. Різні види ґрунтів займають неоднакові площі та характеризуються різним ступенем розораності. Серед орних земель 65% площі займають чорноземи. На сірі лісові припадає 17%, дерново-підзолисті – 7%, каштанові – 4%, інші – близько 8%.

Флора України налічує більше 25 000 видів. З них судинних рослин – більше 4500, водоростей – близько 4000, грибів й слизовиків – понад 15 000, лишайників – понад 1000, мохоподібних – близько 800 видів. У рослинному покриві України налічується понад 40 культурних видів. Рослинними формаціями в країні є мішані й широколистяні ліси, лісостеп, степи, луки й болота. До основних деревних та чагарникових порід українських лісів належать 200 видів. Найбільш поширеними породами є сосна, ялина, смерека, модрина, бук, дуб, граб, липа, ясен, клен, береза, тополя, вільха.

Степова рослинність України представлена лучними степами, різнотравно-типчакowo-ковилowymi степами (в північній частині зони), типчакowo-ковилowymi степами (у центральній частині зони) та полиново-типчакowymi та сухими степами (у південній частині зони).

Ґрунтово-рослинний покрив України зазнав значних змін протягом тривалого господарського використання та антропогенного освоєння. Відбулося значне скорочення площ лісових ресурсів, інтенсивне розорення території (понад 75% площі країни), знищення первинних біоценозів, масштабна меліорація у північних регіонах країни; побудова гідротехнічних споруд та розвиток гірничо-видобувної промисловості спричинили значні трансформації природних комплексів України.

Нажаль, протягом 13 років з моменту виходу попереднього видання Червоної книги України (Рослинний світ), спостерігається значне зростання (на 35 %) видів рослин, що потребують охорони – 826. У новому списку переважають судинні рослини (611 видів) та водорості (60 видів) [23].

Тому, актуальними напрямками проведення краєзнавчих досліджень природи краю є наступні: аналіз фізико-географічних умов, особливості ґрунтового та рослинного покриву, поверхневих вод, зокрема річок, озер, ставків, основних форм рельєфу місцевості, несприятливих природних процесів, дослідження природних рекреаційних умов та ресурсів, природоохоронна діяльність та екологічні проблеми краю.

Контрольні запитання

- 1. Назвіть об'єкт і предмет шкільного географічного краєзнавства.*
- 2. Які Ви знаєте функції краєзнавства?*
- 3. Визначте основні завдання шкільного географічного краєзнавства на сучасному етапі.*
- 4. Як Ви розумієте поняття «шкільне географічне краєзнавство»?*
- 5. Які форми шкільного краєзнавства Ви знаєте?*
- 6. Назвіть педагогічні принципи, які використовують в процесі шкільного краєзнавства.*

Література до теми:

1. Барков А. С. Вопросы методики и истории географии: избр. работы / А. С. Барков – М.: Изд-во Акад. пед. наук РСФСР, 1961. – 263 с.
2. Бугрій В. С. Проблема визначення вихідних понять теорії шкільного краєзнавства / В. С. Бугрій // Філософія науки: традиції та інновації, 2014, № 2 (10) – С. 106 – 113.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2001. – 460 с.
4. Гончаренко С. Український педагогічний словник / С. Гончаренко – К.: Либідь, 1997. – 376 с.
5. Иванов П. В. Основы школьного краеведения: Учебное пособие / П. В. Иванов – Петрозаводск: ПГУ, 1977. – 106 с.
6. Ісаєва Г. М. Метод проектів – ефективна технологія навчання учнів сучасної школи / Г. М. Ісаєва // Метод проектів: традиції, перспективи, життєві результати: Практико-зорієнтований збірник / [керів. авт. кол. С. М. Шевцова]. – К. : Департамент, 2003. – С. 207–211.
7. Костриця М. Ю. Шкільна краєзнавчо- туристична робота: Навч. посібник / М.Ю. Костриця, В.В. Обозний. – К.: Вища школа, 1985.
8. Корнеєв В. П. Рідний край. Програма для учнів 5 класу середньої загальноосвітньої школи / В. П. Корнеєв // Географія та основи економіки в школі. – 2000. – № 3. – С. 6-8.
9. Крачило М. П. Краєзнавство і туризм. – К., Вища школа 1994.
10. Петранівський В. Л., Рутинський М. Й. Туристичне краєзнавство. – К.: Знання, 2006.
11. Манько І. В. Реалізація краєзнавчого принципу в урочній та позакласній роботі з географії.- Кривий Ріг, 2009. – 36 с.
12. Маринич О. М., Шищенко П. Г. Фізична географія України: Підручник. – К.: Знання, 2003.
13. Обозний В. В. Краєзнавство: Навчальний посібник-практикум / В. В. Обозний – К.: Міжнародна фінансова агенція, 1997. – 265 с.

14. Олішевська Ю. А. Основи краєзнавства: навчально-методичний посібник./ Ю.А. Олішевська. - К., 2011.
15. Прокопчук В. С. Шкільне краєзнавство: навчальний посібник / В. С. Прокопчук. Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. Івана Огієнка. – К., Кам'янець-Подільський: Кондор, 2010.
16. Прокопчук В.С. Деякі аспекти теорії і методології шкільного краєзнавства / В.С. Прокопчук // Краєзнавство. – К., 2011- Вип.3. – С. 29- 35.
17. Прус І. Т. Краєзнавча робота в школі / І. Т. Прус – К.: Рад. школа, 1984. – 112 с.
18. Строев К. Ф. Краеведение / К. Ф. Строев – М.: Просвещение, 1974. – 144 с.
19. Рудницька Н. Ю. Використання вчителями краєзнавчого матеріалу в навчально-виховному процесі: історико-педагогічний аспект / Н. Ю. Рудницька // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка, 2003. – Вип.12 – С. 230-233.
20. Тронько П. Т. Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи) / П. Т. Тронько. – К., 2000. – 270 с.
21. Указ Президента України «Про стратегію національно-патріотичного виховання» від 18 травня 2019 р. [Електронний ресурс]- Режим доступу - <https://www.president.gov.ua/documents/2862019-27025>
22. Франко І. Я. Твори у 50-ти томах / І. Я. Франко – К.: Наукова думка, 1985. – Т. 46. – Кн. 2. – 439 с.
23. Червона книга України [Електронний ресурс] – Режим доступу - <https://redbook-ua.org/>
24. Шищенко П. Г. Сутність географічного краєзнавства / П. Г. Шищенко // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2000. – № 42. – С. 1-2.
25. <https://zapovidnyk.org.ua/> сайт Чорнобильського радіаційно-екологічного біосферного заповідника
26. http://www.izan.kiev.ua/reserver/d_akimov.htm - Доповідь члена-кор. НАН України І.А. Акімова «Заповідники НАН України у ХХІ столітті».

РОЗДІЛ 2. РОЗВИТОК ШКІЛЬНОГО КРАЄЗНАВСТВА В УКРАЇНІ

2.1. Етапи розвитку шкільного краєзнавчого руху

Краєзнавство в Україні інтенсивно почало формуватися на початку XVII століття. Зрозуміло, що зародження краєзнавчих досліджень має значно довшу історію і пов'язано ще з першими описами природних умов території проживання. Однак ми почнемо розгляд саме від зародження наукових основ краєзнавства. На початку XVII ст. основними осередками краєзнавства були початкові училища та братські школи, що організовували спостереження за компонентами довкілля, погодними умовами, розвитком рослин. Також значно вплинули дослідження фольклору чи історичних подій на певній території. Початкові училища – загальноосвітні навчальні заклади, в яких навчали грамоті. Головну увагу в початкових училищах приділяли читанню молитовних книг.

В академіях, колегіумах, братських та церковних школах учні ознайомлювались із народними традиціями, звичаями, обрядами, ремеслами та промислами. У 1608 році у Львові єзуїти відкрили свою середню школу – колегію, а у 1661 році колегії було надано титул університет відповідно до декрету короля Яна II Казимира. Саме цю дату вважають роком заснування Львівського університету. Головними народними училищами були початкові школи підвищеного типу для дітей всіх вільних станів, що існували з 1786 до 1804 р.

Як відмічено у роботі В. Бугрія, перші підвалини шкільного краєзнавства були закладені Я. Коменським у XVII ст., який досить критично відносився до словесної системи навчання, а натомість пропонував повсякчас використовувати в освітніх закладах матеріал про місцевість, де знаходиться навчальний заклад, і підкреслював, що діти повинні вивчати «самі речі, а не чужі спостереження і свідчення про ці речі» [5, с. 8]. Спостереження за довкіллям стали базою для сформованої педагогом теорії природовідповідності навчання і виховання.

В Україні ідеї побудови освіти на засадах природовідповідності були розвинуті видатним філософом та педагогом Г. Сковородою. У своїх роботах він сформулював філософські ідеї «сродності», що фактично можна вважати методологічною основою навчання і виховання через пізнання особистістю найближчого оточення і себе самої. Завдання навчання полягає у тому, щоб «приводити до досконалості сродність. Але якщо не дана сродність, тощо може зробити наука? Наука є практика і дочка натури» [29, с. 439]. Український філософ запропонував виховувати молодь на основі вивчення народних традицій рідного краю. Отже, методологічні засади шкільного краєзнавства в Україні пов'язані з педагогічними ідеями природовідповідності освіти.

У XVIII ст. на розвиток краєзнавства в Україні значно вплинули ідеї вчених Росії, зокрема Михайла Ломоносова. Під його керівництвом було організовано комплексне краєзнавче дослідження окремих регіонів на науковій основі. Було також видано перші краєзнавчі монографії з історії міст і сіл, почала розвиватись шкільне краєзнавство.

У перших десятиліттях XIX ст. в Україні почали формуватися місцеві культурно-просвітницькі та етнографічні центри (Полтава, Одеса, Ніжин, Харків). Потужним центром народознавчих досліджень став Харківський університет (1805 р.), де студенти та викладачі розгорнули роботу зі збору матеріалів про пам'ятки матеріальної культури серед місцевого населення, зразків усної народної творчості. Університетська друкарня видавала журнали та альманахи, книжки з українського народознавства.

З кінця першої половини XIX ст. потужні народознавчі дослідження проводили у Києві, що зумовлено заснуванням у 1834 році університету Святого Володимира.

Велика заслуга у розвитку концепції народності освіти у XIX ст. належить К. Ушинському, який доводив, що найбільш ефективним є навчання, яке засноване на власних національних традиціях, а викладання здійснюється рідною мовою. Розкриттю педагогічного принципу народності

освіти присвячена одна з найвизначніших праць ученого – «Про народність у громадському вихованні» 1857 р. У цій роботі зазначено: «У кожного народу своя особлива національна система виховання, а тому запозичення одним у іншого виховних систем і неможливим» [32 с. 102].

Народ, на його думку, є джерелом всіх надбань матеріальної та духовної культури, тому потрібно вивчати історію, географію, мову, літературу й мистецтво. К. Ушинський є автором підручників «Рідне слово» та «Дитячий світ»; він теоретично обґрунтував необхідність використання краєзнавчого матеріалу в навчально-виховному процесі та поклав початок практиці шкільного краєзнавства. Як педагогічне явище краєзнавство розглядалось всебічним комплексним дослідженням та одночасно засобом вивчення Вітчизни. К. Ушинський запропонував увести до навчальних планів початкових шкіл України предмет вітчизнознавство й постулював тезу, що «успішним є навчання, яке здійснюється на базі краєзнавства».

Перший ректор університету Св. Володимира Михайло Максимович разом з Миколою Костомаровим створили центр історико-краєзнавчого дослідження України. Вагомий внесок у розвиток краєзнавства зробив Тимчасовий комітет для дослідження старожитностей, що зініціював створення музею старожитностей при Київському університеті.

У 1846 році у Києві було засновано Кирило-Мефодіївське братство. Воно відіграло важливу роль у проведенні етнографо-статистичної експедиції по Правобережній Україні.

Потужним осередком краєзнавчих досліджень у південних районах України стало Одеське Товариство історії та старожитностей. За час свого існування (1839-1922 рр.) воно випустило 33 томи наукових записок, присвячених в основному краєзнавчим дослідженням. Цінні пам'ятки старовини, документальні та етнографічні матеріали були зосередженні в археологічному музеї Товариства, який згодом об'єднали з Одеським міським музеєм старовини.

Етнографо-статистична експедиція Географічного товариства до Південно-Західного краю під керівництвом Павла Чубинського дозволила зібрати величезний краєзнавчий матеріал, який згодом опублікували у 12 томах, що в цілому зайняло шість років (1872 – 1878 рр.). За цю унікальну працю П. Чубинського було нагороджено золотою медаллю Російського географічного товариства, премією Російської академії наук та золотою медаллю виставки Міжнародного географічного конгресу в Парижі у 1875 р.

З кінця XIX ст. у розвитку українського краєзнавства спостерігається певний застій у зв'язку з репресіями царизму щодо української мови та культури. У цей період основним центром краєзнавства стає Львів. 8 грудня 1868 р. у Львові було створено товариство «Просвіта». Головна місія цієї організації полягала у поширенні просвіти серед українського народу. Основою розвитку та діяльності товариства стали його філії та читальні, які виконували не лише функції бібліотек, але й організовували курси, вишколи, вистави та інші культурно-освітні заходи. На початок XX ст. мережа читалень «Просвіти» поширилась не лише Галичиною, але також на території Наддніпрянщини, Буковини, Закарпаття, Підляшшя, Холмщини та ін.

Вагомий вплив на розвиток шкільного краєзнавства наприкінці XIX – на початку XX ст. зробили І. Франко та С. Рудницький. Франко був співорганізатором багатьох студентських мандрівок Карпатським краєм та видав понад 100 науково-краєзнавчих праць, у тому числі й «Нинішня географія», «Найновіші напрями в народознавстві», «Галицьке краєзнавство» та ін. На думку І. Франка, шкільне краєзнавство є першоосновою усієї системи навчання та виховання підростаючого покоління. Автор зазначав: «Перша прикмета раціональної освіти – знати своє найближче оточення, знати минуле і сучасне свого народу та відчувати себе живим і свідомим членом живого, свідомого і об'єднаного організму» [33 с. 116].

С. Рудницький розробив дидактико-методичні основи навчання географії у школах різних рівнів, підготував та видав навчальні посібники та популярні книги з географії, зокрема «Початкова географія для народних

шкіл», «Україна – наш рідний край», «Коротка географія України» у 2-х томах та ін. С. Рудницький розглядав краєзнавство у тісному зв'язку з географічною освітою.

Отже, краєзнавство вже з першої половини ХІХ ст. нерозривно було пов'язано з процесом навчання. Неодноразово такі провідні дослідники, як К. Ушинський, С. Рудницький та ін. наголошували на вагомому значенні краєзнавства для розвитку освіти та навчально-виховного процесу.

Методологічна основа шкільного краєзнавства в Україні до початку ХХ ст. розвивалася на принципах природовідповідності та народності освіти. У той час широкого поширення набула ідея «локалізації» педагогіки, що була запропонована вченим Є. Звягінцевим. Вона передбачала, що основою вивчення усіх предметів ставало найближче оточення, тобто зростала роль здобуття знань у процесі власних спостережень та досліджень учнів. У старших класах запропоновано було ввести курс із вивчення рідного краю, який мав би сприяти систематизації знань, отриманих учнями з різних предметів у процесі локалізації.

Відома педагогиня Софія Русова, авторка першого шкільного українського підручника «Початкова географія» (1911 р.), що був виданий українською мовою, нерозривно пов'язувала вивчення географії з краєзнавством. Вона запропонувала створити товариство організації подорожей – прототип сучасних центрів туризму та краєзнавства. Великого значення С. Русова надавала шкільним екскурсіям, вважаючи їх ознакою передової педагогіки та засобом поєднання школи та життя. Однією із перших вона впровадила у науковий обіг термін «екскурсовий метод», вважаючи його засобом поєднання школи і життя: «Бачити власними очима, переживати враження – ось що нова педагогіка кладе фундаментом освіти для учнів» [28 с. 118].

У 1918 році розпочало свою діяльність Центральне бюро шкільних екскурсій. У 1921 році було організовано діяльність Центрального музейно-екскурсійного інституту.

28–31 травня 1925 р відбулася Перша Всеукраїнська краєзнавча конференція, на яку зібралися 75 делегатів – представників 22 місцевих осередків з усіх регіонів України. В доповіді секретаря Всеукраїнського центрального виконавчого комітету О. Буценка зазначалося, що «краєзнавство – це одне з найважливіших завдань відродження нашого господарства, яке може відбутися лише при новому і точному облікові природних багатств і всіх продуктивних сил країни» [38].

Отже, в 1920-х роках академічними установами України було набуто цінний і важливий досвід у сфері краєзнавчих досліджень, їх безпосередньої організації на місцях, залучення до цієї справи широких кіл громадськості.

Проте ідеї прогресивних географів та краєзнавців того часу не були втілені у навчальних програмах тодішнього міністерства освіти. Внаслідок цього спостерігалась невідповідність рівня географічної освіти із ознайомленням дітей шкільного віку з місцевістю їх проживання. В цей час домінували російськомовні підручники та навчальні посібники. Прикладами географічних робіт із використанням краєзнавчого підходу є праці В. Буданова [6] та О. Борзова, в яких крім теоретичного матеріалу з географії враховано було краєзнавчий підхід, що дало можливість їхнього використання тогочасними учителями.

На 1 січня 1929 року в Україні налічувалося 51 товариство, 658 гуртків краєзнавчого спрямування. Однак саме з 1929 року почалося репресивне винищення краєзнавчого руху на теренах України. Припинив діяльність Український комітет краєзнавства та його друкований орган – журнал «Краєзнавство», були ліквідовані окружні бюро та первинні осередки краєзнавства, наукові та освітні заклади поступово згортали історико-краєзнавчі дослідження. Так, на основі низки сфабрикованих справ були репресовані Голова Українського комітету краєзнавства М. Яворський, заступник голови УКК М. Криворотченко, члени комітету М. Волобуєв, В. Геринович, С. Рудницький та багато інших. Практично весь склад

Українського комітету краєзнавства було репресовано. Важким періодом у розвитку краєзнавства стали 30-ті та 40-ві роки ХХ ст.

Після завершення Другої світової війни Академія наук України виступила ініціатором відродження краєзнавчого руху. У 1947 році в Києві було створено Український філіал Всесоюзного географічного товариства, а також його відділення у багатьох містах України.

З 1948 року друкується журнал «Краєзнавство в школі». У 1950-ті роки був поширений шкільний краєзнавчий рух у вигляді Всесоюзних експедицій школярів, якими керували ЦК комсомолу та Центральна дитяча екскурсійно-туристська станція.

У 1966-1967 н. р. краєзнавчі теми були включені до програм з історії у 7-10 класах. Великий поштовх шкільному краєзнавству дала більш як десятирічна робота над історією міст і сіл Української РСР, що проводилася протягом 1962-1974 рр. Учителі були залучені до збору матеріалів та підготовки довідок про окремі населені пункти України, які стали основою для 26 томного видання. По мірі накопичення матеріалів почали утворювати шкільні краєзнавчі музеї. Важливу роль у науково-методичній літературі стосовно засобів географічного краєзнавства відіграли роботи В. Сухомлинського «Сто порад учителям» (у 5 томах) та ін.

У 1962 р. було організовано конференцію вчителів, присвячену розгляду досвіду краєзнавчої роботи в школі та застосуванню краєзнавчого принципу у викладанні географії. Позитивним для розвитку краєзнавчого руху стало створення шкільних краєзнавчих музеїв як результату позакласної краєзнавчої роботи.

З середини 60-х рр. було створено ряд історико-етнографічних музеїв під відкритим небом, так званих скансенів, які є однією з найбільш дієвих форм комплексного показу народної архітектури, побуту, знарядь праці у відповідних природних умовах. Перші музеї-скансени почали діяти в Переяслав-Хмельницькому (Музей народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини), Ужгороді (Закарпатський музей народної архітектури та

побуту), Львові (Шевченківський гай), Чернівцях та Києві (Музей народної архітектури та побуту України).

З 70-х рр. ХХ ст. в Україні здійснювалась цілеспрямована робота зі створення циклів екскурсій для школярів та інших категорій. До цих циклів включали екскурсії різного тематичного спрямування – історичні, природничі, виробничі та ін. За час навчання у школі протягом 10 років, беручи участь в екскурсіях, учні мали можливість досконало ознайомитись із різними аспектами розвитку рідного краю. Нові навчальні програми 70-80-х рр. передбачали викладання на краєзнавчій основі географії, історії, літератури та можливість використання різноманітних форм і методів екскурсійно-туристичної та краєзнавчої роботи. Найбільш поширеними формами краєзнавчої діяльності стали гуртки й товариства. З-поміж масових форм роботи можна виділити організацію тематичних вечорів, зустрічі з місцевими краєзнавцями та видатними особами, туристичні походи й екскурсії. У цей період окрім наукового краєзнавства та шкільного почали використовувати термін «педагогічне краєзнавство», що, на думку П. Іванова, означав збагачення вчителя теоретичними і практичними знаннями, й одночасно його виховний вплив на учня.

Отже, у ХХ ст. шкільне географічне краєзнавство набуло особливого розвитку та займало одне з ключових позицій в системі навчально-виховної роботи.

2.2. Шкільний краєзнавчий рух у незалежній Україні

Акт про державний суверенітет України, проголошений Верховною Радою України, сприяв духовному відродженню українського народу, посилив увагу до дослідження та збереження традиційної культури. Характерні цільові орієнтири тогочасної школи вичерпали себе, і на зміну їм мала прийти нова інноваційна парадигма освіти.

Активізація краєзнавчого руху посилилася після відновлення в березні 1990 року Всеукраїнської спілки краєзнавців. В освітньому просторі

відбулося розширення використання місцевого матеріалу під час вивчення географії та інших предметів природничого циклу.

27 березня 1990 року відбувся Перший установчий краєзнавчий з'їзд, який проголосив про відродження Спілки, затвердив її Статут, обрав керівні органи Спілки. Головою правління було обрано Петра Тронька, який обіймав цю посаду понад 20 років. З 1993 року ВСК поновила випуск репресованого журналу «Краєзнавство».

Принципово новий підхід до системи освіти України мала затверджена Кабінетом Міністрів України у 1993 році Державна програма «Освіта» (Україна ХХІ століття). Її проєкт було обговорено та схвалено на Першому з'їзді педагогічних працівників України (1992 р.). У Програмі було вказано про необхідність відтворення інтелектуального, духовного потенціалу народу та про потребу виходу вітчизняної науки, техніки й культури на світовий рівень, про національне відродження, становлення державності та демократизації суспільства в Україні [9]. Власне цей документ і став основним орієнтиром для подальшої роботи з оновлення та розбудови національної системи освіти.

З середини 90-х років педагоги, говорячи про краєзнавство, розуміють його як галузь географічної науки, завданням якої є комплексне фізико- та економіко-географічне пізнання території краю. О. Надтокою запропоновано кількарівневий підхід до розуміння поняття «рідний край» – це і свій населений пункт, і область, і вся Україна [21].

Значну роль в організації учнівської краєзнавчої діяльності відіграли рухи, експедиції та конкурси, запроваджені МОН України, Українським державним центром туризму і краєзнавства учнівської молоді.

У 1990 році стартував такий рух учнівської молоді за збереження і примноження традицій, звичаїв, обрядів народу, як «Моя земля – земля моїх батьків». В межах руху поетапно було організовано Всеукраїнську туристсько-краєзнавчу експедицію «Краса і біль України» з (1992 р) та історико-географічну експедицію «Сто чудес України» з 1998 року.

Започаткована за підтримки Українського державного центру туризму і краєзнавства учнівської молоді, Всеукраїнської спілки краєзнавців та Українського географічного товариства історико-географічна експедиція посилила пошук, дослідження і збереження пам'яток матеріальної культури, природних багатств кожного регіону. Експедиція розвивалася у двох напрямках – «Диво рукотворне» і «Чарівний світ природи». Спільними зусиллями дітей, учителів та науковців було встановлено 99 найцінніших об'єктів (чудес) України. На підсумковому зборі краєзнавчого активу у Центральному таборі в с. Осій Іршавського району на Закарпатті вирішено сотим чудом вважати саму Україну.

З 1995 року стартувала історико-географічна експедиція учнівської молоді «Мікротопоніми України», в результаті якої школярі встановили та локалізували на місцевості за допомогою картосхем тисячі мікротопонімів.

Упродовж 1991-2000 років відбулися різноманітні конкурси та акції регіонального значення в окремих областях України. Наприкінці 1993 року на базі центру краєзнавства і туризму Запоріжжя відкрився профільний відділ «Екологічне краєзнавство і туризм» (зав. відділом В. І. Шелегеда, співробітники О. В. Жаков, О. Р. Шелегеда), діяльність якого спрямована на об'єднання учнів і педагогів-екологів області навколо проблем вивчення і збереження природної спадщини рідного краю.

У 1993 році було розроблено «Програми середньої загальноосвітньої школи. Географія 5-10 класи», у яких було передбачено курс «Рідний край» у 5 класі. З цього часу співробітниками лабораторії географічної освіти Інституту педагогіки АПН України було видано для вчителів методичні розробки «Викладання географії в школах України» 1992 р. та «Про викладання географії та курсу «Основи економічних знань» у загальноосвітній школі, ліцеях та гімназіях» (1993 р.), у яких було висвітлено методичні рекомендації щодо вивчення курсу «Рідний край».

Важливим центром розвитку шкільної географічної та краєзнавчої освіти стала сформована у 1992 році Асоціація вчителів географії України

(АВГУ). Вагомим внеском асоціації у розвиток шкільного краєзнавства є організація видання «Шкільна географія в Україні» (1994 р.) та «Географія в школах України». У 1996 році засновано газету «Географія та шкільний туризм», яка нині видається під назвою «Краєзнавство. Географія. Туризм» [39].

9 грудня 1995 р. Президент України видав Указ «Про заходи щодо відтворення видатних пам'яток історії та культури»; також було засновано Всеукраїнський фонд відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини імені Олеса Гончара.

Потужним поштовхом для створення шкільних краєзнавчих музеїв став наказ МОН України «Положення про музей при закладі освіти системи Міністерства освіти України» та «Положення про відомчу реєстрацію та перереєстрацію музеїв при закладах освіти системи Міністерства освіти України» від 20 травня 1997 року. Огляди музеїв при навчальних закладах України спонукали до того, що у 2004 році було взято на облік 2522 музеї.

Указ Президента України «Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні» від 23 січня 2001 року надав новий поштовх розвитку краєзнавчого руху. У цьому документі вказувалось на необхідність розробки та включення до навчальних планів і програм загальноосвітніх, позашкільних, професійно-технічних та вищих навчальних закладів тем із краєзнавства [31].

Програма з географії 2001 р. передбачала використання краєзнавчого матеріалу у межах тем курсу «Загальної географії» у 6 класі. Місцевий матеріал доповнював та завершував окремі теми, зокрема тема «Атмосфера» містила наступні питання: пояс освітлення своєї місцевості, особливості клімату своєї місцевості. Практичні роботи на місцевості передбачали спостереження за погодою та опрацювання зібраних учнями матеріалів. У курсі 8 класу «Фізична географія України» усі питання стосовно вивчення рідного краю були зосереджені у останній темі курсу «Фізична географія своєї області», на яку відведено було 5 год. У 9 класі в курсі «Економічна і

соціальна географія України» краєзнавчий підхід реалізовувався у дослідженні економічної та соціальної системи області як окремого об'єкта дослідження у розділі «Економічна і соціальна географія своєї області» [18]. Отже, вивчення краєзнавства у даній програмі відбувалося у 6 класі на рівні найближчого оточення, а у 8 та 9 класах – на рівні області.

Окремі напрями шкільного краєзнавства було відображено у навчально-методичній літературі, зокрема у навчальному посібнику М. Костриці, В. Обозного «Шкільна краєзнавчо-туристична робота» (1995 р), у навчальному посібнику «Основи краєзнавства» (1999 р.) розробленому авторським колективом О. Демідієнко, О. Іоновою, В. Кузнецовою та методичному посібнику Я. Треф'яка «Методика краєзнавчої роботи в національній школі» (2002 р.).

Кабінет Міністрів України розробив і прийняв постанову «Про затвердження Програми розвитку краєзнавства на період до 2010 року» від 10 червня 2002 року. З цього часу особливістю нормативного забезпечення змісту загальної освіти стала поява варіативної частини навчальних планів та запровадження до них краєзнавчих курсів.

Програми варіативних краєзнавчих курсів в межах певного регіону, будувалися на основі предметного або комплексного підходу. Предметний підхід передбачав, що вивчення краю відбувалося за галузями знань, носіями яких у школі є навчальні предмети (історія, географія, література).

В умовах варіативного навчання великого значення набули інтегровані курси, які поєднують у собі декілька предметів і тим самим суттєво доповнюють інваріативну частину навчального плану. Програми інтегрованих краєзнавчих курсів будуються за комплексним підходом і передбачають вивчення різних сторін життя регіону з метою створення цілісного уявлення про нього.

У цей період активно почали впроваджуватися інтегровані краєзнавчі курси у різних областях України. Так, зокрема у Київській області управлінням освіти і науки Київської облдержадміністрації, Київським

обласним інститутом післядипломної освіти педагогічних кадрів було розроблено обласну програму навчального предмету «Київщинознавство», який вивчали учні 1-11 класів [14]. Розроблено курс «Харківщинознавство» для учнів 8-9 класів загальноосвітніх шкіл Харківської області [34]. Після завершення Програми практично всі області України були забезпечені навчально-методичною літературою та серією атласів «Моя мала Батьківщина», що розробило видавництво «Мапа».

Як зазначають В. Бугрій [4] та В. Корнеєв [16], чергові зміни у змісті та структурі краєзнавства у шкільних програмах були пов'язані із переходом на 12-річну освіту. Розроблена для 12-річної школи програма з історії 2005 р. містила новації щодо посилення значення краєзнавства. Розробниками програми вказувалося на територіальні межі «історії краю». За основу використовували місцевість у якій розташована школа (місто, селище, район).

У програмі з географії цього ж року увага до рідного краю суттєво знизилася, а курс «Рідний край» переведено до варіативної частини. На перший план вийшли більш глобальне значення географії та її ролі у формуванні світоглядного розуміння природи Землі та географічної оболонки. Методичні рекомендації МОН України на 2010-2011 рр. передбачали викладання курсу «Рідний край» у 8-9 класах за рахунок варіативної частини. У 2010 році повернення до 11-річної школи не покращило ситуацію з використанням краєзнавчого матеріалу під час вивчення шкільних курсів географії у школі. Виведення з інваріативної складової навчальних планів ЗОНЗ пропедевтичного курсу негативно позначається на процесі пізнання учнями особливостей краю, чим порушується дотримання принципів комплексності, цілісності та неперервності в опануванні знаннями географічного краєзнавства.

З 2006 року стартувала історико-географічна експедиція «Історія міст і сіл України» зі збору інформації про окремі населені пункти нашої держави. У 2009 році було започатковано краєзнавчу програму «Пізнай свою країну».

У 2009-2010 рр. за ініціативи МОН України проводилася Всеукраїнська краєзнавча акція учнівської та студентської молоді «Шляхами подвигу і слави», присвячена 65-й річниці визволення України від нацистських загарбників і в 65-й річниці перемоги у Великій Вітчизняній війні. Головна мета акції полягала в активізації патріотичного виховання молодого покоління на прикладах героїзму борців з нацизмом.

Діяльність Малої академії наук України, що проводить конкурси учнівських науково-дослідних робіт, олімпіади та учнівські конференції, виступає потужним центром проведення краєзнавчих досліджень учнями загальноосвітніх закладів України. Організаційними центрами шкільного краєзнавства виступають Український державний центр національно-патріотичного виховання, краєзнавства і туризму учнівської молоді МОН України, Молодіжний центр громадянської освіти, обласні Центри національно-патріотичного виховання, краєзнавства і туризму учнівської молоді, міські та районні станції туризму і краєзнавства, відповідні підрозділи Будинків дитячої творчості школярів.

Відповідно до «Положення про центр, будинок, клуб, бюро туризму, краєзнавства, спорту та екскурсій учнівської молоді, туристсько-краєзнавчої творчості учнівської молоді, станцію юних туристів» від 19 грудня 2002 р. Центри туризму учнівської молоді – це профільні позашкільні навчальні заклади (центр, будинок, клуб, бюро туризму, краєзнавства, спорту та екскурсій учнівської молоді, станція юних туристів), основним напрямом діяльності яких є туристсько-краєзнавчий. Для його реалізації учні активно залучаються до вивчення історії рідного краю, географічних, етнографічних історико-культурних об'єктів та явищ, соціального життя та довкілля.

Розвиваються станції юних туристів у багатьох містах України. Так, наприклад, з 2002 року в м. Кам'янець-Подільському Станцією юних туристів проводиться «Шкільна туриада», в якій беруть участь навчальні заклади міста. Мета туриади полягає у широкому залучення учнівської молоді до активного туризму, поліпшенні змісту туристсько-краєзнавчої роботи в

школах, виявленні та розповсюдженні кращого досвіду. В межах шкільної туриади проходять змагання зі спортивного орієнтування (жовтень), конкурс звітів про похід вихідного дня (листопад), краєзнавча вікторина (січень), конкурс в'язання вузлів (лютий) та командна смуга перешкод (квітень).

Для більш активного залучення учнів до занять туризмом в школах багатьох міст та селищ України проводиться свято «День туризму в школі». В програму свята входять краєзнавчі вікторини, конкурси газет та інші заходи.

Вагомий внесок в узагальнення досвіду шкільної краєзнавчої роботи роблять педагогічні ВНЗ та класичні вузи, що забезпечують підготовку фахівців з географії. На базі багатьох із них проводять щорічні краєзнавчі конференції, які супроводжуються випуском спеціальних наукових збірників. Одну з перших Всеукраїнських науково-практичних конференцій, присвячених географічному краєзнавству у ЗОНЗ «Географія рідного краю», було організовано Асоціацією вчителів географії України у 1996 році.

Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди щорічно організовує конференцію «Краєзнавство і учитель» на базі історичного факультету. Переяслав-Хмельницький педагогічний університет ім. Г. Сковороди проводить щорічні конференції, пов'язані з особливостями розвитку спортивно-оздоровчого туризму і краєзнавства в закладах освіти.

23 січня 2017 р на VI з'їзді НСК встановлено *Всеукраїнський день краєзнавства 28 травня*. На сьогодні НСК розробила проєкт Програми розвитку краєзнавства на період до 2025 року. Метою Програми є подальший розвиток краєзнавства як галузі наукових знань та розгортання краєзнавчого руху – невід'ємної складової сучасного громадянського суспільства.

25 жовтня 2019 року на базі Київського національного університету імені Тараса Шевченка відбувся I Всеукраїнський з'їзд вчителів географії, на якому делегати заходу обговорили основні ідеї удосконалення змісту

загальної середньої освіти, у тому числі й географічної, та розробили пропозиції щодо її подальшого розвитку з урахуванням сучасних викликів.

Молодіжний центр громадянської освіти (далі – МЦГО) – це структурний підрозділ УДЦНПВКТУМ, що був відкритий 25 жовтня 2019 року. Він є консолідуючим центром для спільної роботи Всеукраїнських молодіжних громадських організацій. 21-24 січня 2020 року в УДЦНПВКТУМ було проведено III тур конкурсу краєзнавчо-дослідницьких робіт Всеукраїнської краєзнавчої експедиції учнівської молоді «Моя Батьківщина – Україна». На III тур надійшло 126 робіт з 24 областей України за напрямками краєзнавчо-дослідницькі роботи: «Духовна спадщина мого народу» – 24 роботи; «Козацькому роду нема переводу» – 20 робіт; «Із батьківської криниці» – 22 робота; «З попелу забуття» – 21 робота; «Геологічними стежками України» – 19 робіт; «Географія рідного краю» – 21 робота [37].

Потужну краєзнавчу роботу проводить Київський Палац дітей та юнацтва, який в своїй діяльності керується створенням умов для забезпечення гармонійного розвитку особистості та задоволенні всебічних потреб у сфері наукової, технічної, еколого-натуралістичної, туристсько-краєзнавчої, фізкультурно-оздоровчої та військово-патріотичної видів діяльності. При відділі туризму та краєзнавства Палацу функціонують гуртки спортивно-туристського та історико-краєзнавчого напрямку, декілька клубів.

Учні, які цікавляться туристичним та краєзнавчим життям міста, можуть стати членами одного з клубів або долучитися до всіх заходів відділу як організатори, отримавши додаткові знання з предмету. На базі Палацу дітей та юнацтва діють наступні краєзнавчі клуби: спортивно-туристський «Веселка», спортивного орієнтування «Славутич», історико-краєзнавчий «Родовід», туристсько-краєзнавчий «Обрій». Щорічно проводять акції та різноманітні проекти («День Землі», «День туризму», «Масляна туристська», «Київська мозаїка», «Острів», «10 днів без гаджетів, або «Не мамкай!!!», фестиваль туризму та краєзнавства «Перехрестя»).

Зміни у системі загальної середньої освіти та перехід від предметоцентризму до дитиноцентризму відображені у Законі України «Про освіту» та Законі України «Про повну загальну середню освіту», а також у нових навчальних програмах шкільних курсів географії для 6-9 класів та 10-11 класів, що зумовили нові підходи до реалізації краєзнавчої складової під час викладання шкільних курсів географії у загальноосвітніх закладах України.

Навчальна програма для загальноосвітніх навчальних закладів розроблена на підставі Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти (Постанова Кабінету Міністрів України від 23. 11. 2011 р. № 1392) з урахуванням Державного стандарту початкової загальної освіти (Постанова Кабінету Міністрів України від 20. 04. 2011 р. № 462) та відповідно до положень «Концепції Нової української школи».

Головним в оновленій програмі став перехід до компетентнісного підходу. Крім того, у програмі відображені наскрізні для шкільної географії змістові лінії – «Екологічна безпека та сталий розвиток», «Громадянська відповідальність», «Здоров'я та безпека» й «Підприємливість та фінансова грамотність», – що є ключовими для формування свідомого громадянина, який може на практиці та з користю для себе використати набуті знання.

На сучасному етапі розвитку освіти зростає роль краєзнавчої складової, що протистоїть духовній кризі в епоху глобалізації. В умовах оновлення змісту шкільної освіти необхідним є розширення впровадження краєзнавства як комплексного вчення про живу природу, суспільство та господарство, і водночас як засіб виховання.

Контрольні запитання

- 1. Схарактеризуйте особливості розвитку шкільного географічного краєзнавства у XVII-XVIII ст.*
- 2. Які основні центри розвитку краєзнавства сформувались протягом XVIII-XIX ст.?*

3. Поясніть головні зміни у розвитку шкільного географічного краєзнавства після здобуття незалежності у 1991 році.
4. Схарактеризуйте напрями краєзнавчої діяльності, що реалізуються Українським державним центром туризму і краєзнавства учнівської молоді.
5. Назвіть дату встановлення Всеукраїнського дня краєзнавства.
6. Наведіть приклади краєзнавчих експедицій загальнонаціонального масштабу.

Література до теми:

1. Закон України «Про освіту» від 05.09.2017 №2145-VIII [Електронний ресурс] - Режим доступу- <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#n72>
2. Закон України «Про повну загальну середню освіту» №764-IX від 13.07.2020 [Електронний ресурс] – Режим доступу - <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/463-20#Text>
3. Бугрій В. С. Проблема визначення вихідних понять теорії шкільного краєзнавства / В. С. Бугрій //Філософія науки: традиції та інновації. – Суми, 2014. - №2 (10). – С. 106 -113.
4. Бугрій В. С. Розвиток змісту та структури краєзнавчої освіти в основній та старшій школі України 1991-2010 рр.) / Освітологічний дискурс, 2014. - №4 (8). – С. 34-43.
5. Бугрій В. С. Шкільне краєзнавство в Україні (друга половина ХХ – початок ХХІ ст.) монографія / В. С. Бугрій. – Суми: МакДен, 2011.
6. Буданов В. П. Записки по методике географии. – СПб., 1913.
7. Герасименко Н. П. Методика польових фізико-географічних досліджень: посібник / Н.П. Герасименко, В.О. Манукало – К., 1993.
8. Денисик Г. І. Основні етапи розвитку географії в Україні // Географія та основи економіки в школі. – 1998. – № 1. – С. 6-9.
9. Державна національна програма «Освіта»: Україна ХХІ століття. Освіта. 1993. № 44-46.

10. Дніпропетровська область: Географ. атлас: Моя мала Батьківщина / Головн. ред. Т. В. Погурельська, голов. ред. колегії Л. І. Зеленська. – К. ТОВ «Вид-во «Мапа», 2001. – 20 с. + 3 стор. обклад., 21x28 см
11. Житомирська область: Географ. атлас: Моя мала Батьківщина / Відп. ред. Т.В. Погурельська, голов. ред. М. Ю. Костриця. – К. ТОВ «Вид-во «Мапа», 2001. – 20 с. + 4 стор. обклад., 28x21 см.
12. Жупанський Я. Про об'єкт і предмет вивчення національного краєзнавства / Я. Жупанський, В. Круль // Краєзнавство. - 1994. - № 1-2.- С. 3-6.
13. Київська область: Географ. атлас: Моя мала Батьківщина / Відп. ред. Т. В. Погурельська, голов. ред. В. М. Бойко. – К. ТОВ «Вид-во «Мапа», 2000. – 20 с. + 4 стор. обклад., 28x21 см.
14. Київщинознавство. Навчальна програма для загальноосвітніх навчальних закладів І-ІІІ ступенів / уклад. А. І. Довгань [та ін.]. – Біла Церква: КОПОПК, 2004. – 32 с.
15. Копилець Є. В. Інтегративний потенціал краєзнавчих географічних досліджень учнівської молоді // Проблеми безперервної географічної освіти і картографії: Зб. наук. пр. – Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2014. – Вип. 24. – С. 53-57.
16. Корнєєв В. П. Читачі б'ють на сполох: що чекає шкільні курси «Рідний край» і «Загальна географія»? /Краєзнавство. Географія. Туризм, 2001. №18(214).- С. 1-3.
17. Корнєєв О. В. Розвиток географічного краєзнавства в Україні (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) // Географія та основи економіки в школі. – 2005. – № 3. – С. 42-45.
18. Корнєєв О. В. Українські дослідники-краєзнавці / О.В. Корнєєв, В. П. Корнєєв. Видатні мандрівники, мореплавці та дослідники-краєзнавці. – Х.: Вид. гр. «Основа», 2005. – С. 176-215.

19. Костриця М. Ю. Витоки географічного краєзнавства в Україні // Географія та основи економіки в школі. – 2000. – № 1.- С.31-32. –№ 2. – С. 34-35.
20. Костриця М. Ю. Шкільна краєзнавчо-туристична робота / М.Ю. Костриця, В.В. Обозний – К. Вища школа, 1995.
21. Надтока О. Ф. Формування національної самосвідомості учнів / О.Ф. Надтока // Світло №3(22), 2002.
22. Наказ МОН України Про затвердження Положення про центр, будинок, клуб, бюро туризму, краєзнавства, спорту та екскурсій учнівської молоді, туристсько-краєзнавчої творчості учнівської молоді, станцію юних туристів [Електронний ресурс] - Режим доступу - <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0010-03>
23. Обозний В.В. Краєзнавство: Навч. посібник-практикум / В.В. Обозний – Вид. 2-ге, доп. – К.: Науковий світ, 2004.
24. Петранівський В. Л. Туристичне краєзнавство: Навч. посібник / В.Л. Петранівський, М. Й Рутинський / за ред. Ф. Д. Заставного. – 2-ге вид., К.: Знання, 2008.
25. Положення про туристсько-краєзнавчу експедицію «Краса і біль України» // Інформаційний збірник Міністерства народної освіти УРСР. – 1992. – № 3. – С. 22-26.
26. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Географія. 5-11 класи. – Шкільний світ, 2001. – 143 с.
27. Прокопчук В. С. Шкільне краєзнавство: навчальний посібник / В. С. Прокопчук. Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. Івана Огієнка. – К.; Кам'янець-Подільський: Кондор, 2010.
28. Русова С. Дидактика / С. Русова // Вибрані педагогічні твори. – Кн. 2 – К.: Либідь, 1997.
29. Сковорода Г. Повне зібрання творів: у 2-х томах / Г. Сковорода – К.: Наукова думка, 1973. – Т.1. – 531 с.
30. Тімець. О.В. Краєзнавство і туризм / О.В. Тімець. – К.: Знання, 1999.

31. Указ Президента «Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні» від 23 січня 2001 року №35/2001 [Електронний ресурс] - режим доступу - <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/35/2001#Text>
32. Ушинський К. Д. Про народність у громадському вихованні / К. Д. Ушинський // Вибрані педагогічні твори в 2-х т. – К.: Радянська школа, 1983. - Т. 1. Теоретичні проблеми педагогіки. – С. 43-103.
33. Франко І. Я. Твори у 50-ти томах / І. Я. Франко. – К.: Наукова думка. Т. 46. – кн.2. – 439 с.
34. Харківщинознавство: навч. посібник для учнів 8-9 класів загальноосвітніх навчальних закладів / за ред. Л. Д. Покроєвої, Т. В. Дрожжиної. – Х.: Гімназія, 2011. – 448 с.
35. Чернов Б. О. Географічне краєзнавство: теоретико-методологічна сутність / Б. О. Чернов //Український географічний журнал. – 2018. – Вип.1. (101). - С 63-67.
36. Шищенко П. Г. Сутність географічного краєзнавства / П. Г. Шищенко //Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2000. – № 42. – С. 1-2.
37. <http://ukrjuntur.org.ua/> – сайт Українського державного центру національно-патріотичного виховання, краєзнавства і туризму учнівської молоді.
38. <http://nsku.org.ua/> - Національна спілка краєзнавців України.
39. <http://www.geokyiv.org/uk/science/geography-teachers-association> - Українське географічне товариство. Київський відділ

РОЗДІЛ 3. ДИДАКТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РЕАЛІЗАЦІЇ КРАЄЗНАВЧОЇ СКЛАДОВОЇ В ПРОЦЕСІ ВИВЧЕННЯ КУРСУ ГЕОГРАФІЇ В ЗОНЗ УКРАЇНИ

3.1. Сутність краєзнавчого принципу

Відповідно до Державного стандарту базової і повної загальної освіти, затвердженого постановою Кабінетів Міністрів № 132 від 23 листопада 2011 року, реалізація географічної освіти відбувається на засадах компетентнісного, діяльнісного та особистісно зорієнтованого підходів [4]. Сьогодні перед шкільним географічним краєзнавством постає декілька таких головних завдань: національно-патріотичне виховання, що базується на формуванні національної свідомості та любові до рідної землі, вивчення своєї місцевості й накопичення краєзнавчого матеріалу, його використання під час навчання географії.

Одним із напрямів підвищення ефективності навчально-виховного процесу з географії є формування краєзнавчої компетентності, тобто світоглядного розуміння фізико-географічних та соціально-економічних особливостей своєї країни та уміння досліджувати природу, господарство й екологічний стан довкілля, готовність до активної участі у питаннях щодо розв'язання екологічних та економічних завдань, що виникають у певній громаді. Молодь має усвідомлювати перспективи розвитку рідного регіону та своєї країни в цілому. Краєзнавча діяльність впливає на формування особистісних рис учнів, розвиток їх світобачення та сприяє формуванню ціннісних орієнтирів. Надзвичайно велику роль відіграють краєзнавчі знання про свій край при виборі майбутньої професії, оскільки значна частина вихованців ЗОНЗ у подальшому залишається працювати в межах свого району або області.

У педагогічній літературі та шкільній практиці поняття «краєзнавчий підхід» та «краєзнавчий принцип» увійшли як важливі компоненти навчання, що полягають в уточненні, розкритті й підтвердженні наукових понять фактами і явищами навколишньої дійсності.

Краєзнавчий принцип у вивченні географії забезпечує реалізацію дидактичних підходів «від відомого до невідомого» та «від близького до далекого». Під краєзнавчим принципом навчання розуміють встановлення в процесі навчання асоціативних зв'язків між програмним навчальним матеріалом, науковими поняттями, що вивчаються та прикладами з навколишнього середовища [6]. Учитель керує шкільним краєзнавством, виходячи з вимог програми, складу учнів і можливостей ЗОНЗ. Він визначає об'єкти для дослідження, види і методи роботи, спонукає до вивчення краю дітей. Успішність результатів шкільного краєзнавства в основному залежить від майстерності вчителя та його вміння зацікавити своїх учнів. Важливо, щоб педагог був активним дослідником особливостей території району та області, де знаходиться ЗОНЗ, в якому він працює, та систематично збагачувався новими знаннями, підвищував свій професійний рівень та майстерність.

Використання елементів краєзнавчої роботи забезпечує підвищення якості освіти. Головним завданням педагога є створення умов для творчого застосування умінь і навичок учнів, які вони здобувають в процесі краєзнавчих досліджень як під час уроків, так і позакласній роботі. Вивчення конкретних проявів процесів розвитку географічного середовища в найближчих околицях школи допомагає формуванню правильних уявлень про явища, що відбуваються в географічній оболонці Землі. Головне призначення краєзнавчого принципу у вивченні географії полягає у тому, щоб надати можливість учням на прикладі місцевості проживання спостерігати географічну дійсність у співвідношеннях і зв'язках її окремих компонентів, а результати спостережень використовувати на уроках задля формування понять на отриманих реальних уявленнях.

Краєзнавчий принцип у процесі вивчення географії у ЗОНЗ має невичерпний дидактичний потенціал. Засвоєння географічних понять проходить у процесі безпосереднього вивчення краю, розповідей учителя та

використання під час уроків різноманітних наочних засобів, у тому числі матеріалів та предметів, що зібрані у районі проживання.

Згідно навчальної програми з географії для ЗОНЗ рекомендується організація систематичних спостережень за явищами природи, фенологічних спостережень та залучення учнів до діяльності екологічного спрямування у своїй місцевості. Також відповідно до навчальних програм окремих курсів з географії було передбачено ряд практичних робіт на краєзнавчій основі та навчальні екскурсії територією краю.

Для учнів 6 класу використання краєзнавчого матеріалу вкрай важливе для засвоєння багатьох географічних понять. Більшість цих понять сприймається 11-12 річними учнями досить складно та є практично неможливими для розуміння, якщо вчитель не використовує конкретного місцевого матеріалу краєзнавчого змісту, такого як фото, література чи карти. Важливим є використання запитань про географічні об'єкти, природні явища і процеси, які відбуваються безпосередньо у районі проживання школярів. В даному розділі ми конкретніше розберемося з особливостями використання краєзнавчого підходу в процесі вивчення географічних курсів на уроках. Особливості організації позакласної роботи з географічного краєзнавства ми оглянемо більш детально у наступних розділах даного посібника.

Використання краєзнавчого матеріалу під час уроків географії організовується у відповідності до програми курсів за планом уроку, розробленого вчителем. Розглянемо особливості впровадження краєзнавчого принципу в окремих курсах географії.

3.2. Впровадження краєзнавчого принципу в курсі «Загальна географія» у 6 класі

Курс «Загальна географія» у 6 класі – це перший систематичний курс з географії у школах. Програма курсу розрахована на 70 годин (2 години на тиждень), з яких запланований резерв часу становить 6 годин [2].

Основними завданнями курсу є формування загальних понять та уявлень про Землю, особливості земних оболонок та їх взаємозв'язки. Початковий курс містить відомості про географічні подорожі та дослідження нашої планети, особливості зображення земної кулі на глобусі та карті, кількість і розміщення її населення, людські раси, положення України та окремих держав на політичній карті світу.

Відповідно до навчальної програми перша тема – Вступ. Географія як наука про Землю, її природу, населення та його господарську діяльність. Вже розпочинаючи перші уроки, вчитель має можливість розповісти учням про місцевість, в якій вони живуть та впровадити краєзнавчий матеріал.

Під час вивчення Розділу I. «Розвиток географічних знань про Землю» варто подати короткі відомості про краєзнавчі дослідження рідного краю, особливості території проживання у різні історичні періоди та перші згадки у географічній літературі свого населеного пункту, району, історії їхнього заселення. Тема 3. «Сучасні дослідження Землі у ХХ та на початку ХХІ ст.» даного розділу дає можливість використати інформацію про сучасні дослідження, які відбуваються на базі ВНЗ, що розташовані у регіоні проживання чи безпосередньо у місті, де знаходиться заклад. Це допоможе пов'язати географічну інформацію із життям та дозволить порівняти відомості про край у різні епохи. Такого типу матеріали дозволять учням краще усвідомлювати важливість сучасних досліджень для підвищення добробуту населення. Під час вивчення цієї теми варто використати завдання краєзнавчого характеру, а саме скласти на основі спілкування з членами родини короткі повідомлення щодо подорожей учня/учениці, які вони здійснювали під час літнього відпочинку. Бажано, щоб повідомлення було доповнене власними фото та ілюстраціями із різних джерел.

Під час опанування матеріалу Розділу II. «Земля на плані та карті» використання краєзнавчого принципу є обов'язковим при вивченні теми 1. «Орієнтування на місцевості». Урок краще провести на території школи та пояснити учням, як можна визначити сторони горизонту та положення

певних об'єктів відносно інших за сторонами горизонту. Ознайомити учнів із способами орієнтування на місцевості теж ліпше на вулиці, а не у кабінеті. Використання краєзнавчого матеріалу під час вивчення масштабу дозволить виконати елементарні практичні завдання стосовно вимірювання відстаней від будинку до школи у метрах (кроках), від будинку до інших споруд, наприклад, магазинів, спортивних майданчиків, а потім за масштабом нанести відстані на папір. У процесі вивчення теми 2. «Способи зображення Землі. План, його основні ознаки. Визначення напрямків на плані. Читання плану» варто виконати практичне завдання «Скласти план місцевості за допомогою топографічних знаків». В якості території місцевості найкраще використати добре відомі для учнів район проживання або територію поблизу школи. При вивченні географічних карт необхідно використовувати місцеві карти, щоб учні краще орієнтувалися у положенні свого населеного пункту щодо інших населених пунктів області проживання, навчилися читати карту, використовуючи умовні знаки та легенду карти. Практичні завдання на основі краєзнавчого матеріалу можуть передбачати визначення координат свого населеного пункту, районного центру, обласних центрів. Позитивним для сприйняття є завдання на обрахунок відстаней від місця проживання до інших населених пунктів району чи області.

Розділ III. «Оболонки Землі». Зміст навчального матеріалу передбачає вивчення літосфери, атмосфери, гідросфери, біосфери, ґрунтів. Вивчаючи кожен зі сфер Землі, необхідно наводити приклади з використанням інформації про район проживання учнів та найближчі околиці. Під час вивчення «Літосфери» доцільно на основі форм рельєфу своєї місцевості пояснити учням особливості їх утворення та поширення подібних форм у різних регіонах світу. За можливості варто відвідати мінералогічні музеї, які є територіально доступні для учнів, та використати окремі зразки гірських порід, що сформувались в межах рідного краю. Протягом вивчення теми 2. «Атмосфера» використання краєзнавчого матеріалу на основі спостережень за погодою у своєму населеному пункті є найбільш поширеною формою

впровадження краєзнавчого принципу навчання. Добовий та річний хід температури повітря та причини його коливання неможливо пояснити без краєзнавчого матеріалу. Варто показати учням різні за формою хмари та дати їм завдання сфотографувати хмари протягом певного періоду (кілька тижнів) для визначення їхнього типу. Під час вивчення теми школярі виконують наступні практичні завдання: вимірюють опадоміром кількість опадів, спостерігають за погодою та обробляють матеріали спостережень (складають графіки температури, діаграми хмарності та опадів, рози вітрів, описують погоду за день, добу, тиждень, місяць, сезон, рік). Виконання таких систематичних спостережень дозволить учням зрозуміти важливі географічні поняття («погода», «клімат», «вітер», «опад» та інші), які стануть більш конкретними та зрозумілими. Для пояснення особливостей клімату своєї місцевості варто використати матеріали, зібрані учнями, та пояснити практичне значення вивчення погоди для господарської діяльності людей, особливо для розвитку сільського господарства та інших сфер життя.

Тема. «Гідросфера» також передбачає використання краєзнавчого матеріалу. Доречним буде не лише розповідь учителя про водні об'єкти району проживання, але й прогулянка до водойм, що знаходяться у населеному пункті чи околицях. Варто задавати питання стосовно назви гідрологічних об'єктів місцевості та пов'язаних з ними легенд чи історій. Такі питання спонукатимуть розвиток пізнавального інтересу та сприятимуть кращому засвоєнню матеріалу. Варто використовувати завдання стосовно оформлення коротких довідок про особливості річок, озер, водосховищ, ставків, які сформувались в межах району проживання. За відсутності певних об'єктів у конкретному населеному пункті та його околицях територію дослідження варто збільшити до площі області. Важливим завданням під час опанування матеріалів теми є усвідомлення ролі води для життєдіяльності людини. Одне із завдань практичного характеру, що варто використати, може бути таким: запропонувати учням разом із членами родини підрахувати об'єм води, які родина витрачає протягом тижня, місяця. Конкретні приклади

дозволять оцінити значення води для життя учня, його родини та сприяти формуванню бережливого відношенню до водних ресурсів.

Тема 4. «Біосфера та ґрунти. Складові біосфери, особливості їх поширення на Земній кулі». Оволодіння даним матеріалом та розуміння складних понять «біосфера», «рослинність», «ґрунти», «тваринний світ» практично неможливе без залучення краєзнавчих матеріалів. Важливо продемонструвати фото основних видів рослин, які поширені у районі проживання. Завданням краєзнавчого змісту є збір гербарію, що дозволить порівняти рослини своєї місцевості із видами, які поширені у інших природних зонах та частинах суходолу.

Тему 5. «Природні комплекси» краще опановувати з використанням таких позакласних форм краєзнавства, як, наприклад, екскурсія у природні ландшафти краю. Це дозволить не лише спостерігати за природними компонентами, але й усвідомити вплив людини на природні комплекси рідного краю. Важливо використати матеріали про рослини району проживання, які віднесені до Червоної книги. Під час екскурсії доцільно показати учням об'єкти антропогенного походження, зокрема кар'єри. Доречним буде демонстрація безлісних схилів, ярів, несанкціонованих сміттєзвалищ, які виникають в результаті господарського освоєння території.

Розділ 5. «Планета людей. Кількість і розміщення населення на Землі, його густота. Людські раси». Використання краєзнавчого матеріалу стосовно виникнення населеного пункту, де проживають учні класу, історії його заселення у контексті особливостей розселення населення по території України та світу. Порівняння кількості жителів свого населеного пункту із різними поселеннями найближчих держав-сусідів та віддалених країн різних регіонів світу. Важливим завданням є порівняння традиційних занять мешканців краю із традиційними заняттями населення у різних країнах світу.

Отже, у 6 класі використання краєзнавчих матеріалів є базою для формування основних географічних понять, з якими учні вперше ознайомлюються в межах шкільного курсу географії. Розповідь учителя,

бесіда, постановка проблемних запитань, використання інтерактивних методів, таких як уявна подорож, є основними методами впровадження краєзнавчого принципу навчання.

3.3. Впровадження краєзнавчого принципу в курсі «Географія материків та океанів» у 7 класі

Для вивчення курсу «Географія материків та океанів» у 7 класі згідно навчальної програми передбачено 70 годин (2 години на тиждень). Головною метою географії у 7 класі є формування географічних знань про природу материків та океанів, їхню цілісність і диференціацію, населення та його життєдіяльність у різних природних умовах [2]. Водночас розширюються знання про географічну оболонку та її компоненти. У цьому курсі також вводиться поняття «політична карта», формуються практичні уміння щодо представлення різноманітної географічної інформації. Цей курс має досить обмежені можливості для використання краєзнавчого матеріалу. Найбільш доречним у процесі опанування даного матеріалу є використання порівняння особливостей природи свого краю (тектонічних структур, форм рельєфу, клімату, забезпеченості поверхневими водами, типів ґрунтів, видів рослинності) з природними особливостями інших материків. Вивчаючи тему рослинності материків, варто звернути увагу учнів на ті види рослин, які потрапили до нас із інших континентів. Під час вивчення теми «Повітряні маси, їх властивості та переміщення» необхідно проводити порівняльний аналіз із повітряними масами, що переважають на території України та знаходити аналогію з сусідніми територіями. Протягом вивчення впливу природних чинників і діяльності людини на екологічний стан природних зон материків північної півкулі варто використовувати місцевий матеріал із застосуванням методів порівняння та аналогії.

Цікавим завданням краєзнавчого характеру може стати пошук 7 подібних ознак природної зони, у якій проживають учні із аналогічною природною зоною Північної Америки. Під час вивчення розділу 6. «Вплив

людини на природу материків та океанів» варто порівняти ситуацію із використання природних багатств у районі проживання з іншими частинами світу, що мають подібні ресурси. Необхідно навести приклади успішного вирішення проблем, пов'язаних із забрудненням території. Одним із завдань краєзнавчого характеру є пошук інформації та складання короткої довідки щодо використання світового досвіду стосовно охорони природних ресурсів у межах свого краю.

3.4. Впровадження краєзнавчого принципу в курсі «Україна у світі: природа, населення» у 8 класі

Курс географії 8 класу має найкращі можливості для впровадження краєзнавчого принципу. Важливо відмітити, що існує суттєва різниця у годинах, що передбаченні на вивчення матеріалу курсу за навчальною програмою базового та поглибленого рівнів. Ми зупинимося більш детально на навчальній програмі із поглибленим вивченням у 8 класі, що рекомендована МОН України у серпні 2020 року [1]. На вивчення курсу «Україна у світі: природа, населення» такого рівня передбачено 105 годин (3 години на тиждень), а на вивчення базового – лише 70 годин (2 години на тиждень) [2].

Програми цих курсів як базового, так і поглибленого вивчення передбачають використання місцевого краєзнавчого матеріалу. У програмі поглибленого вивчення у 8 класі відведено 6 годин на вивчення Розділу 5. «Природа та населення свого адміністративного регіону», у якому розглядають три теми (Тема 1. Географічне положення, адміністративно-територіальний устрій, історія формування і розвитку. Тема 2. Природа регіону. Особливості природних умов і ресурсів. Природокористування. Об'єкти природно-заповідного фонду. Тема 3. Населення регіону. Кількість та структура населення. Етнічний та релігійний склад. Особливості зайнятості населення). На нашу думку, доречним є використання краєзнавчого підходу для вивчення курсу «Україна у світі: природа,

населення» не лише під час опанування останнього розділу, а й протягом переважної більшості тем. Пропонуємо нижче орієнтовний перелік змісту завдань для реалізації краєзнавчого підходу у шкільний курс географії 8 класу.

8 клас курс «Україна у світі: природа, населення»

Теми та їх зміст	Досягнення учнів, відомості з краєзнавства
<p>Розділ I. Тема 1. Зображення України на картографічних творах.</p> <p>Розміщення свого населеного пункту на карті України та на земній кулі. Зображення свого рідного краю на космічних знімках та картах різного змісту, масштабу та призначення.</p>	<p>Учні говорять, як вони розуміють «рідний край», уміють знаходити його на картах різного масштабу, визначати напрямки із свого населеного пункту до обласних центрів України та столиці нашої держави, а також до столиць інших країн.</p>
<p>Тема 3. Введення в геодезію та основи топографії.</p> <p>Робота з топографічною картою рідного краю дозволяє краще запам'ятати елементи топографічної карти та плану місцевості</p>	<p>Учні уміють визначати відстані, висоти, координати на топокарті, характеризувати місцевість на основі зчитування інформації із топокарт.</p> <p>Оцінюють значення топографічних карт у побуті своєї родини та близьких друзів.</p>
<p>Розділ II. Географічний простір України. Тема 1. Україна на політичній карті Європи і світу. Характеристика географічного положення України та своєї області.</p>	<p>Учні вміють характеризувати положення України та своєї області на політичній карті світу.</p> <p>Учні усвідомлюють значення географічного положення України та його вплив на економічні процеси в державі та у своїй області. Вміють оцінювати місце свого населеного пункту в контексті сучасних територіальних змін у державі.</p> <p>Визначають відстані від місця проживання до окремих контрольно-пропускних пунктів на державному кордоні.</p>
<p>Тема 3. Україна на карті годинних поясів. Поняття «Міжнародна лінія зміни дат», «місцевий час» та «поясний час».</p>	<p>Вирішують географічні задачі стосовно визначення часу у своєму населеному пункті щодо часу в окремих столицях держав різних частин світу. Розуміють вплив літнього часу на власне здоров'я та особливості господарської діяльності у районі проживання.</p>
<p>Розділ III. Природні умови і ресурси України. Тема 1. Геологічна будова, тектонічні структури, рельєф та мінеральні ресурси України та своєї області.</p>	<p>Усвідомлюють цілісність природи, знають основні тектонічні та орографічні об'єкти, що сформувалися на території рідного краю. Аналізують вплив зовнішніх та внутрішніх факторів, що зумовили особливості рельєфу України та регіону проживання.</p> <p>Розуміють необхідність раціонального використання корисних копалин та охорони</p>

	<p>надр. Вивчення місцевих гірських порід та мінералів на основі збору та визначення зразків. За наявності експозиції мінералів у музеї ЗОНЗ варто залучити учнів до поповнення колекції під час позакласних занять.</p> <p>Досліджують вплив видобутку корисних копалин у регіоні на стан довкілля.</p>
<p>Тема 2. Клімат і кліматичні ресурси. Кліматотвірні чинники: сонячна енергія, циркуляція атмосфери, підстильна поверхня. Розподіл сонячної енергії по земній поверхні. Повітряні маси, що впливають на територію України. Атмосферні фронти, циклони та антициклони</p>	<p>Учні вміють характеризувати кліматичні особливості свого краю, описувати стан погоди за певний період (сезон).</p> <p>Визначають сезонні та стихійні несприятливі погодні умови в межах району проживання.</p> <p>Усвідомлюють вплив погодно-кліматичних явищ на безпеку проживання у певному регіоні.</p> <p>Порівнюють особливості зволоження території області з іншими областями України. Аналізують приклади небезпечних погодних явищ на території рідного краю протягом останніх років.</p>
<p>Тема 3. Води суходолу та водні ресурси. Водні ресурси України їх склад та екологічний стан. Поверхневі води. Основні річкові басейни. Вплив рельєфу на річки.</p>	<p>Учні досліджують поверхневі води рідного краю, вміють їх характеризувати та оцінювати екологічний стан. Усвідомлюють важливість раціонального використання водних ресурсів рідного краю та вплив якості водних ресурсів на здоров'я населення району проживання. Вміють визначати забезпеченість водними ресурсами населення своєї місцевості.</p>
<p>Тема 4. Ґрунти та ґрунтові ресурси. Умови ґрунтоутворення. Основні типи ґрунтів, закономірності їх поширення. Ґрунтові ресурси України та рідного краю.</p>	<p>Усвідомлюють вплив господарської діяльності людини на стан ґрунтів.</p> <p>Знають заходи з раціонального використання й охорони ґрунтових ресурсів. Пояснюють основні чинники ґрунтоутворення у районі проживання. Аналізують зміни родючості ґрунтів рідного краю за десять років на основі використання різноманітних джерел інформації та спілкування з аграріями району.</p>
<p>Тема 5. Рослинність. Різноманітність рослинності та рослинних угруповань в межах України та рідного краю.</p>	<p>Учні знають рослинні ресурси рідного краю. Розуміють необхідність збереження видового різноманіття рослин. Розрізняють основні деревні види рослинності у межах району проживання. Знають лікарські та небезпечні рослини, що поширені в межах рідного краю.</p>
<p>Тема 6. Тваринний світ України та його різноманіття. Закономірності поширення</p>	<p>Учні знають видовий склад тварин, що поширені у межах району проживання.</p>

<p>тваринного світу в Україні. Тварини, занесені до Червоної книги України. Вплив людини на тваринний світ.</p>	<p>Усвідомлюють взаємозв'язки між рослинними ресурсами та тваринним світом рідного краю. Знають природоохоронні об'єкти області та розуміють необхідність збереження тваринного світу.</p>
<p>Тема 7. Ландшафти України. Ландшафт як просторово-цілісна система. Карта ландшафтів України. Природні та антропогенні ландшафти. Рівнинні ландшафти. Гірські ландшафти. Природні зони України. Значення та охорона ландшафтів.</p>	<p>Знають основні типи ландшафтів району проживання. Усвідомлюють вплив господарської діяльності людини на ландшафти своєї місцевості. Розуміють важливість дотримання правил безпечної поведінки в природі. Усвідомлюють власну та суспільну відповідальність за стан навколишнього середовища у районі проживання.</p>
<p>Тема 8. Природокористування. Природно-ресурсний потенціал України та його використання. Державне управління природно-заповідним фондом України. Основні види забруднень в Україні та районі проживання. Вплив екологічної ситуації в області та населеному пункті на життєдіяльність громади.</p>	<p>Вміють оцінити природно-ресурсний потенціал району проживання та області. Знають основні заходи щодо раціонального використання ресурсів району проживання. Аналізують основні забруднювачі довкілля у районі проживання. Усвідомлюють важливість розвитку рекреаційної сфери для підвищення добробуту жителів району.</p>
<p>Розділ IV. Населення України та світу. Тема 1. Демографічні процеси й статеві-віковий склад населення світу та України.</p>	<p>Знають статеві-вікову структуру населення свого місця проживання. Усвідомлюють причини та наслідки природного та механічного руху населення, основні напрямки міграційних потоків жителів України та свого краю. Усвідомлюють необхідність дотримання здорового способу життя. Аналізують зміни у структурі населення області та місця проживання за останні роки.</p>
<p>Тема 2. Розселення населення. Густота населення в Україні та світі. Міські та сільські населені пункти. Критерії їх розмежування в Україні та країнах світу.</p>	<p>Знають середні показники густоти населення в Україні та своїй області. Уміють визначати приналежність свого населеного пункту (за показником кількості населення) до різних категорій населених пунктів, що використовують в окремих країнах світу. Усвідомлюють причини урбанізації. Можуть пояснити вплив природних, демографічних та соціально-економічних чинників на густоту населення в області та власне кількість населення у пункті проживання.</p>
<p>Тема 3. Етнічний склад населення України та окремих регіонів. Етнографічні групи українців. Українські етнічні та етнографічні землі. Національний склад населення України: особливості та регіональні відмінності</p>	<p>Учні розуміють головні поняття з теми. Знають основні етнічні групи населення, що проживають на території краю. Знають чисельність населення свого населеного пункту та особливості його заселення. Порівнюють етнічний склад населення своєї області з іншими областями України.</p>

	Знають відомих мешканців краю, які іммігрували до інших країн.
Тема 4. Релігійний склад населення України та світу. Види віровчень. Географія релігій як наукова дисципліна. Світові та національні релігії та їх поширення у світі.	Знають найпоширеніші релігійні конфесії в області та своєму населеному пункті. Усвідомлюють важливість толерантного ставлення до представників різних релігійних громад.
Тема 5. Зайнятість населення. Трудові ресурси. Кількість і якість трудових ресурсів. Економічно активне населення. Сфери економічної діяльності та зайнятість населення. Проблеми зайнятості.	Аналізують на основі краєзнавчого матеріалу структуру зайнятості населення свого населеного пункту, району, області. Уміють пояснити причини безробіття або його відсутності у районі проживання. Усвідомлюють шляхи подолання безробіття.
Розділ V. Природа та населення свого адміністративного регіону.	Окрім екскурсії, що передбачена програмою курсу, варто використати імітаційні ділові ігри стосовно вирішення екологічних, соціально-економічних проблем в регіоні чи окремому населеному пункті. Під час вивчення природи регіону пропонуємо використати метод проектів (інформаційних чи дослідницьких). Крім того, можна використати елементи наукового дослідження екологічного стану району проживання чи окремого природного об'єкта (ставка, озера). Для розуміння питань зайнятості населення варто використати метод анкетування чи соціологічного опитування населення міста/села.

Отже, даний курс є одним із найбільш придатних до використання краєзнавчої інформації та впровадження краєзнавчого принципу навчання. Окрім запропонованих завдань та особливостей залучення краєзнавчого матеріалу варто частину практичних робіт (всього 16) також розробити із використанням матеріалу про рідний край, що урізноманітнить навчальний матеріал та сприятиме розвитку пізнавальної, дослідницької діяльності учнів.

3.5. Впровадження краєзнавчого принципу в курсі «Україна і світове господарство» у 9 класі

Відповідно до навчальної програми (поглиблене вивчення) у 9 класі на програму «Україна і світове господарство» передбачено 105 годин (3 години на тиждень), а за навчальною програмою базового рівня – 52 години (1,5

години на тиждень). Пропонуємо орієнтовний перелік змісту завдань для реалізації краєзнавчого підходу у шкільний курс географії 9 класу.

9 клас курс «Україна і світове господарство»

Теми та їх зміст	Досягнення учнів, відомості з краєзнавства
Вступ. Об'єкт і предмет вивчення економічної географії. Мета курсу географії 9 класу. Основні методи географічних економічних досліджень.	Учні висловлюють свої думки стосовно використання знань з економічної географії у повсякденному житті.
Розділ I. Тема 1. Національна економіка та світове господарство. Поняття «економічний розвиток» та його показники: валовий внутрішній продукт (ВВП), його структура, індекс людського розвитку. Секторальна модель економіки країни. Форми суспільної організації виробництва.	Учні знають ознаки основних понять, розуміють вплив природних і суспільних чинників на розміщення виробництва у своїй області та своєму населеному пункті. Знають секторальну модель економіки краю. Наводять приклади підприємств краю різних секторів економіки (первинного, вторинного, третинного).
Розділ II. Первинний сектор господарства. Тема 1. Сільське господарство.	Розуміють роль природних чинників (земельних та агрокліматичних ресурсів) області у розміщенні аграрного виробництва. Обґрунтовують вплив науко-технічного чинника на розвиток різних видів сільського господарства. Знають основні види зернових та технічних культур, що вирощують в регіоні та можуть навести приклади товарів сільського господарства регіону, що експортуються у зарубіжні країни. Аргументують позицію стосовно підтримки товарів агропромислового комплексу регіону.
Тема 2. Лісове господарство.	Практична робота стосовно аналізу лісових ресурсів краю. Дискусія стосовно проблеми скорочення площі лісів в Україні та негативних наслідків цього процесу для суспільства. Учні вміють порівнювати лісові ресурси свого району проживання з іншими областями країни, сусідніми державами. Усвідомлюють необхідність вторинної переробки паперу та картонної упаковки товарів для збереження лісових ресурсів.
Тема 3. Добувна промисловість. Мінеральні ресурси світу та їх класифікація за використанням. Показники ресурсозабезпеченості країн мінеральними ресурсами. Основні закономірності розміщення родовищ паливних корисних	Наводять приклади мінеральних ресурсів області. Знають підприємства добувної промисловості свого регіону. Аналізують наслідки діяльності підприємств первинного сектору економіки на природне середовище району проживання.

копалин.	Усвідомлюють закономірності поширення негативних процесів, зумовлених нераціональним природокористуванням в області та країні в цілому.
Розділ III. Вторинний сектор господарства. Тема 1. Виробництво та постачання електроенергії. Значення електроенергетики. Типи електростанцій, основні чинники їх розміщення. Використання відновлюваних джерел енергії. Підприємства електроенергетики свого регіону	Знають переваги та недоліки виробництва електроенергії на різних типах електростанцій. Оцінюють використання відновлюваних джерел енергії в районі проживання. Усвідомлюють позитивні зміни використання енергоефективних технологій у житті місцевої громади.
Тема 2. Металургійне виробництво. Значення металургійного виробництва для розвитку господарства. Комбінування в чорній металургії. Найбільші країни виробники та країни-споживачі чорних металів. Сучасні тенденції розміщення виробництва чавуну, сталі і прокату. Кольорова металургія. Особливості технології виробництва та чинники розміщення. Основні центри виробництва кольорових металів в Україні.	Учні проводять дослідження використання продуктів чорної та кольорової металургії в повсякденному житті. Усвідомлюють негативні наслідки діяльності великих металургійних комбінатів із традиційними технологіями виробництва.
Тема 3. Хімічне виробництво: значення, особливості технологій, чинники розміщення основних виробництв хімічних речовин та хімічної продукції, фармацевтичної продукції, гумових та пластмасових виробів. Виробництво деревини й паперу в світі та Україні.	Аналізують негативні наслідки впливу великих хімічних підприємств із традиційними технологіями виробництва. Проводять аналіз використання продуктів хімічної промисловості у своїй родині. Вивчають маркування небезпечних речовин у виробках хімічної промисловості на прикладі побутової хімії. Усвідомлюють економічні та екологічні переваги використання вторинної сировини. Знають підприємства хімічної промисловості краю та можуть проаналізувати основні чинники їх розміщення.
Тема 4. Виробництво машини та устаткування. Машинобудування та його роль у сучасному світі. Різноманітність підприємств та чинники їх розміщення. Спеціалізація та кооперування у машинобудуванні. Найбільші центри виробництва транспортних засобів, промислового обладнання, сільськогосподарської техніки, побутової електротехнічної та електронної продукції. Підприємства машинобудування свого регіону.	Знають види продукції підприємств машинобудування. На прикладі електротехнічної продукції побутового призначення порівнюють переваги та недоліки товарів вітчизняного виробництва. Аргументують свою позицію прикладами із використання товарів побутової техніки у власній родині. Оцінюють переваги розміщення підприємств машинобудування у районі проживання.
Тема 5. Виробництво тканин, одягу, взуття. Чинники та центри розміщення текстильного, швейного, шкіряного та	Обґрунтовують необхідність розміщення підприємств легкої промисловості на території краю. Визначають вироби

взуттєвого виробництва в Україні та регіоні проживання. Народні промисли, традиційні ремесла України та свого краю.	народних промислів своєї місцевості, які відомі в Україні та інших країнах. Усвідомлюють значення розвитку традиційних ремесел регіону для підвищення рівня добробуту місцевої громади.
Тема 6. Харчова промисловість. Харчова промисловість в Україні: чинники розміщення підприємств, що виробляють харчові продукти, особливості технологій виробництв окремих видів харчових продуктів. Виробництво продуктів харчування у світі: сучасні тенденції, вплив глобалізації та національних традицій.	Аналізують продукцію харчової промисловості одного із магазинів району проживання, визначають співвідношення вітчизняних та імпортованих продуктів. Аналізують окремі зразки продукції на вміст шкідливих та небезпечних для здоров'я людини речовин. Вивчають маркування небезпечних речовин.
Розділ IV. Третинний сектор господарства. Тема 1. Транспорт. Роль транспорту у розвитку національної економіки та формування світового господарства. Види транспорту, їхні переваги й недоліки. Вантажні та пасажирські перевезення. Наземний транспорт. Залізничний транспорт. Найважливіші автомагістралі. Водні шляхи, найбільші морські та річкові порти України. Повітряний транспорт. Транспортні вузли. Міжнародні транспортні коридори на території України. Міські види транспорту. Водний транспорт.	Знають найбільші транспортні вузли району проживання. Розуміють особливості кожного виду транспорту. Оцінюють пасажиропотік району проживання. Усвідомлюють роль транспорту в розвитку національної економіки та свого краю. Аналізують негативні наслідки впливу різних видів транспорту на природне середовище місцевості проживання та здоров'я місцевої громади. Усвідомлюють переваги екологічно чистих видів транспорту. Пояснюють вплив наявності чи відсутності транспортних магістралей міжнародного значення у районі проживання.
Тема 2. Торгівля. Торгівля як вид послуг. Форми торгівлі. Світовий ринок товарів і послуг. Торгівля в Україні. Обсяги у структура експорту та імпорту товарів і послуг. Чинники концентрації роздрібно торгівля в населених пунктах, регіонах.	Оцінюють роль малого підприємництва району проживання в розвитку місцевого та національного ринку товарів та послуг.
Тема 3. Туризм. Туризм як складник національної економіки, його види. Чинники розвитку туризму в регіоні. Туристична інфраструктура. Туризм і туристичні райони в Україні. Особливості природних рекреаційних ресурсів. Туристичні центри та райони. Курорти України. Об'єкти світової спадщини ЮНЕСКО в Україні.	Знають основні види туризму. На основі опитування населення громади досліджують туристичні уподобання. Знають основні природні та історико-культурні ресурси району проживання. Усвідомлюють економічні переваги від розвитку туризму у районі проживання. Оцінюють перспективи розвитку окремих видів туризму у районі проживання.
Тема 4. Наукова діяльність. Освіта. Охорона здоров'я. Особливості наукової й освітньої діяльності як видів економічної діяльності. Форми просторової організації наукових досліджень та освіти: технополіси, технопарки. Освіта та освітні послуги в Україні та районі проживання.	Знають ВНЗ у районі та регіоні проживання. Усвідомлюють важливість обрання професії для свого майбутнього. Порівнюють умови навчання у закладах освіти різної форми власності в Україні та інших країнах. Проводять дослідження серед однолітків щодо пріоритетних

Системи охорони здоров'я окремих країн світу: США, Франції, Німеччини, Японії.	напрямів майбутнього вибору місця здобуття вищої освіти. Аналізують інформацію з різних джерел стосовно змін у сфері науки, освіти, охорони здоров'я у районі проживання. Порівняння різних систем охорони здоров'я.
Тема 5. Фінансові послуги. Комп'ютерне програмування. Фінансові послуги та державне регулювання їх ринків. Головні європейські та світові центри банківсько-фінансової діяльності. Вплив глобалізації на розміщення фінансових установ.	Усвідомлюють важливість інвестиційної привабливості регіону. Знають головних іноземних інвесторів, що впливають на економіку в районі та регіоні. Усвідомлюють значення фінансового сектору економіки та роль фінансової грамотності населення для формування добробуту кожної людини та місцевої громади.
Розділ V. Глобальні проблеми людства. Поняття про глобальні проблеми людства, причини їх виникнення та способи подолання.	Знають основні види глобальних проблем людства та їх прояв/відсутність у районі проживання.

Важливим принципом побудови змісту географії у 9 класі є інтеграція, яка реалізується через поєднання суспільно-географічних складових під час вивчення особливостей розвитку та розміщення господарства у світі, Україні та своєму регіоні. Практична спрямованість реалізується шляхом виконання передбачених 15 практичних робіт.

Курс «Україна і світове господарство» завершує цикл базової географічної освіти в ЗОНЗ, тому значна увага у процесі її вивчення приділяється узагальненню та систематизації знань з попередніх курсів, що обмежує використання краєзнавчого принципу навчання порівняно з попереднім курсом 8 класу. Краєзнавчий принцип навчання є однією із найбільш дієвих форм зв'язку географії та краєзнавства із життям. Він дозволяє учителеві пов'язувати в єдине ціле процес навчання, виховання та формування пізнавального інтересу учнів. Основними методами впровадження краєзнавчого принципу у даному курсі є бесіди, дискусії, частково-пошуковий, проблемного навчання та дослідницький засоби.

3.6. Впровадження краєзнавчого принципу у курсі географія 10 – 11 класів

Курс «географія» у старшій школі завершує базову географічну освіту у ЗОНЗ. Програма «Географія 10-11 класи (рівень стандарту)», затверджена МОН України від 23.10.2017 р., передбачає на вивчення географії у 10 класі 52 години (1,5 години на тиждень), а в 11 класі – 35 годин (1 година на тиждень) [3]. Значна увага у процесі вивчення географії у профільній школі приділяється узагальненню та систематизації знань з попередніх курсів, що обмежує використання краєзнавчого принципу навчання у порівнянні з попередніми курсами «Україна у світі: природа, населення» й «Україна і світове господарство».

Курс географії в 10 класі «Географія: регіони та країни» спрямований на формування знань про особливості населення й просторової організації господарської діяльності у регіонах світу та окремих країнах, а також умінь орієнтуватися у світових і регіональних соціально-економічних, суспільно-політичних та екологічних процесах. Структура курсу представлена вступом та шістьма розділами. Розділ 6. «Україна в міжнародному просторі» дозволяє реалізувати краєзнавчий підхід найбільш повноцінно. Основними методами впровадження краєзнавчого принципу у вказаному курсі слугують бесіди та порівняння, проблемні запитання, а також частково-пошуковий і дослідницький методи, оскільки програма є вкрай інформаційно насиченою. Дослідницький метод використовується під час оформлення графіків, схем та інформаційних довідок, економіко-географічної характеристики області проживання. Використання методу порівняння є важливим для деталізації господарської оцінки природних умов і ресурсів певних країн, міжнародної співпраці України з іншими країнами, що допоможе учням використовувати конкретні факти, зрозумілі для них для опанування складного та абстрактного матеріалу. Місцевий матеріал дозволить краще зрозуміти основні принципи розміщення підприємств первинного, вторинного та третинного секторів економіки, проаналізувати структуру експорту та

імпорту товарів і послуг, визначити країни-торгівельні партнери України, усвідомити геополітичну роль України та оцінити вплив міжнародних зв'язків на соціально-економічний та суспільний розвиток нашої держави.

Доречним під час опанування курсу є використання освітніх технологій проблемного, особистісно орієнтованого навчання. Найбільш ефективним методом реалізації краєзнавчого підходу є підготовка дослідницького проєкту для представлення на Всеукраїнському конкурсі-захисті науково-дослідницьких робіт Малої академії наук України.

Структура програми курсу «Географічний простір Землі» з географії в 11 класі представлена вступом і трьома розділами. Вступ спрямований на розкриття змісту предмета і завдань сучасної географічної науки, її структури, тенденцій розвитку, місця і ролі географії в системі природознавчих наук, в житті суспільства, розв'язанні його проблем. Розділ 1. «Топографія та картографія» присвячено аналізу різних видів географічних карт та особливостям роботи з ними. Розділ 2. «Загальні закономірності географічної оболонки Землі» включає характеристику сфер географічної оболонки Землі, розкриває закономірності та зв'язки в географічній оболонці. Географічна оболонка представлена як середовище життя людини і пов'язані з її діяльністю сучасні екологічні проблеми. Розділ 3. «Загальні суспільно-географічні закономірності світу» передбачає вивчення та аналіз розміщення і розвитку видів економічної діяльності суспільства в сучасному світі. Курс «Географічний простір Землі» безпосередньо пов'язаний не лише з попередніми курсами географії, він також інтегрує знання, здобуті на заняттях з економіки, історії, інформатики тощо. Курс має чітко визначену практичну спрямованість, яка реалізується в ході виконання практичних робіт, аналітичних завдань та досліджень. Обов'язковими для виконання є 2 практичні роботи, що досить обмежує можливості використання краєзнавчого матеріалу та реалізації краєзнавчого принципу навчання.

Основним методами впровадження краєзнавчого принципу у вказаному курсі є розповідь учителя та метод порівняння, а також частково-пошуковий і

дослідницький методи. Вивчення розділу 1. «Топографія та картографія» передбачає впровадження краєзнавчого принципу шляхом аналізу використання різних карт у побуті (на прикладі родини учня). Таке завдання дозволить усвідомити учням практичне значення карт у побуті. Дослідження на основі краєзнавчого матеріалу може полягати у визначенні оптимального маршруту руху між визначними історико-культурними об'єктами краю чи привабливими природними об'єктами. Під час вивчення теми «Геологічне середовище людства» варто провести дослідження щодо забезпеченості мінеральними ресурсами району проживання. Важливим є завдання щодо встановлення взаємозв'язку між тектонічними структурами, рельєфом та густотою населення і розташуванням підприємств первинного сектору економіки. Під час вивчення теми «Атмосфера та системи Землі» краєзнавчий принцип використовують для формування навичок читання синоптичних карт, розуміння проблем глобального потепління на основі аналізу температури повітря у пункті проживання. Цінними матеріалами є використання багаторічних щоденників погоди, що ведуться учнями школи під час спостережень на метеомайданчику загальноосвітнього закладу або найближчої метеостанції у районі проживання. Під час вивчення теми «Гідросфера та системи Землі» для виконання дослідницької роботи варто запропонувати учням дослідити стан водойм у районі проживання. Можна проаналізувати прозорість води водойми (річки, озера, ставка) та визначити причини, що впливають на зміну прозорості. За наявності новітніх даних щодо якості води у населеному пункті можливо запропонувати зацікавленим учням використовуючи місцевий матеріал (відомості з газет, інформаційних повідомлень та ін.). визначити причини зміни якості води у районі проживання. Краєзнавчий підхід варто використати для аналізу екологічного стану у пункті проживання. Під час вивчення теми «Населення України» використання краєзнавчого матеріалу дозволить проаналізувати географію трудової міграції з району проживання до інших областей України та

іноземних держав. Дослідження в межах теми може стосуватися аналізу місць подальшого навчання випускників школи за декілька останніх років.

У процесі реалізації краєзнавчого принципу навчання під час викладання шкільних курсів географії особливо важливе значення має відбір краєзнавчого матеріалу, що сприяє формуванню наукового світогляду та дозволяє на конкретних фактах показати учням відображення загальних закономірностей природи та життєдіяльності людини.

Основними методами і прийомами роботи на основі використання краєзнавчого матеріалу безпосередньо у процесі навчання є розповіді, бесіди, практичні роботи, методи проєктів та дидактичні ігри, робота із різноманітними інформаційними джерелами, що містять краєзнавчу інформацію, лекції із елементами проблемного навчання, краєзнавчі дослідження та спостереження. Поєднуючи навчально-пізнавальну, пошуково-дослідницьку та суспільно-корисну діяльність учнів краєзнавчий підхід має потужний виховний потенціал та сприяє формуванню національної свідомості учнівської молоді.

Для успішного використання краєзнавчого принципу варто правильно підбирати місцевий матеріал та дозувати його обсяг.

Дієвими та практичними рекомендаціями є наступні:

- використовувати той краєзнавчий матеріал, ознайомлення з яким має велике навчально-виховне значення для життя й праці;
- наводити місцевий матеріал у тому випадку, коли це дозволить зробити більш доступним і переконливим матеріал підручника, особливо для пояснення наукової теорії, закону, поняття;
- давати досить обмежену довідкову інформацію з використанням місцевих матеріалів, щоб учні могли самостійно долучитися до відповідної краєзнавчої роботи (потрібно вказувати вихідні да використаної місцевої інформації, зокрема статей із періодичних видань, повідомлень місцевих ЗМІ, електронних ресурсів і т. д.).

Забезпечення впровадження географічного краєзнавства у ЗОНЗ полягає не лише у реалізації краєзнавчого принципу навчання географії, а також в проведенні позакласної роботи з географічного краєзнавства, найбільш поширеними формами якої є екскурсії, експедиції, спостереження та різноманітні масові заходи (тематичні вечори, акції, фестивалі, конференції), створення у школах краєзнавчих куточків і музеїв. Більш детальний аналіз позакласної та позашкільної краєзнавчої роботи ми розглянемо у наступних розділах.

Контрольні запитання

- 1. У чому полягає краєзнавчий підхід у вивченні географії у школі?*
- 2. Укажіть основні методи реалізації краєзнавчого принципу у вивчення курсу географії у 6 класі?*
- 3. Поясніть особливості використання методу аналогії у реалізації краєзнавчого принципу навчання під час викладання курсу «Україна у світі: природа, населення».*
- 4. Які вимоги до краєзнавчого матеріалу, що використовують під час уроку географії?*
- 5. Наведіть приклади методів навчання, що забезпечують використання краєзнавчих матеріалів на уроках географії у 9 класі.*

Література до теми:

1. Географія (поглиблене вивчення). Навчальна програма для учнів 8-9 класів закладів загальної середньої освіти. Рекомендовано МОН України (Лист МОН від 25.08.2020 № 1/11-5718) [Електронний ресурс] – Режим доступу - <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/geografiy.pdf>
2. Географія. Програма для 6-9 класів ЗНЗ [Електронний ресурс] – Режим доступу <https://ru.osvita.ua/school/program/program-5-9/56127/>
3. Географія 10-11класи (рівень стандарту) Затверджено Міністерством освіти і науки України (Лист МОН від 23.10.2017 № 1407) [Електронний

ресурс] – Режим доступу - <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv>

4. Державний стандарт базової і повної загальної освіти. Затверджено постановою Кабінетів Міністрів № 132 від 23 листопада 2011 року [Електронний ресурс] – Режим доступу - <https://www.kmu.gov.ua/npas/244862959>

5. Застосування краєзнавчого принципу у формування предметних компетентностей учнів на уроках географії [Електронний ресурс] – Режим доступу- <https://vseosvita.ua/library/zastosuvanna-kraeznavcogo-principu-u-formuvanni-predmetnih-kompetentnostej-ucniv-na-urokah-geografii-55849.html>

6. Кушнарєнко Н. Г. Формування фізико-географічних знань учнів на основі краєзнавчого принципу// Збірник наукових праць. Вип. 17(2). – 2014. – С. 219-224.

7. Маханько І. В. Реалізація краєзнавчого принципу в урочній та позаурочній роботі з географії (з досвіду роботи). – Кривий Ріг, 2009.

8. Методичні рекомендації «Реалізація краєзнавчого принципу на уроках географії» [Електронний ресурс] – Режим доступу - <https://naurok.com.ua/metodichni-rekomendaci-realizaciya-kraeznavchogo-principu-na-urokah-geografi-39741.html>

9. Методичні рекомендації щодо викладання географії у 2019/2020 навчальному році [Електронний ресурс] - Режим доступу - <https://osvitoria.media/metodychni-rekomendatsiyi-shhodo-vykladannya-geografiyi-u-2019-2020-navchalnomu-rotsi/>

10. Побидайло Н. Г. Формування краєзнавчої компетентності на заняттях із фізичної географії України / Н. Г. Побидайло // Професіоналізм педагога: теоретичні й методичні аспекти. – Вип. 6. - 2017 [Електронний ресурс] - http://nbuv.gov.ua/UJRN/prptma_2017_6_20

11. Стойкова М. М. Краєзнавчий підхід у викладанні географії //Географія. – Х.: Основа, 2009. – №1. – С.17-19.

4. ЗМІСТ І ФОРМИ ОРГАНІЗАЦІЇ РОБОТИ З ГЕОГРАФІЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА У ЗОНІ

4.1. Природні умови та ресурси краю

До основних напрямів краєзнавчих досліджень природи краю варто віднести наступні: аналіз фізико-географічних умов території, особливості ґрунтового та рослинного покриву, поверхневих вод, вивчення рельєфу місцевості, ландшафтів, дослідження природних рекреаційних умов та ресурсів, природоохоронна діяльність та екологічні проблеми краю.

Природно-територіальні комплекси (далі – ПТК) – це ділянки території, які характеризуються єдністю походження та історією розвитку, своєрідністю географічного положення, сучасними географічними процесами, що діють у її межах.

Дослідження фізико-географічних умов певного ландшафту найкраще проводити у польових умовах. Кожен ПТК характеризується певним поєднанням, взаємозв'язком та взаємозалежністю складових: рельєфу, геологічної будови, поверхневих та ґрунтових вод, ґрунтів та рослинності.

ПТК можна досліджувати за різними напрямками, однак найчастіше – це фізико-географічна характеристика певних урочищ та фацій. За своїми природними властивостями та складом ПТК можуть бути прості й однорідні (фації) та складні (ландшафти).

Найнижчою таксономічною одиницею природного комплексу є фація. Вона вирізняється найбільшою однорідністю природних умов. Група фацій, що характеризують певний елемент рельєфу (схил, долина, межиріччя) формують підурочище, а сукупність підурочищ, пов'язаних з певною мезоформою рельєфу (балка, частина надзаплавної тераси і т. д.) формує урочище. Сукупність урочищ формує ландшафт.

Зазвичай польові дослідження виконують в межах урочищ та підурочищ. У природних умовах комплексні дослідження варто проводити, використовуючи метод опису фізико-географічного профілю. Точки

спостереження, закладені на однорідній ділянці місцевості, характеризуватимуть ту чи іншу фацію.

Основні етапи фізико-географічних досліджень: підготовчий, польовий, камеральний. Підготовчий етап передбачає ознайомлення з програмою та методикою проведення визначеного краєзнавчого дослідження, добір та вивчення літературних і картографічних матеріалів, вибір району подальших польових досліджень. Під час польових досліджень на місцевості бажано зібрати зразки ґрунту, гербарій, проби води, а також провести опитування провідних краєзнавців, що працюють в даній сфері досліджень. Всі ці матеріали, а також замальовки та фотографії місцевості проведення польових досліджень дозволить у камеральних умовах провести детальніший аналіз умов та описати їх у вигляді підсумкового звіту.

Опис фацій проводять за наступним планом:

1. Положення фації на місцевості, виділення меж.
2. Абсолютні та відносні висоти, крутизна та експозиція схилів.
3. Склад материнської породи фації.
4. Умови зволоження, інтенсивність стоку, глибина залягання ґрунтових вод.
5. Ґрунтові відмінності.
6. Видовий склад рослин.
7. Господарське використання фації.

При складанні опису урочищ потрібно вказати їх місце й положення, форми рельєфу, геологічну будову, морфометричні дані та морфологічну будову (схарактеризувати виділені в межах урочища фації).

Наступний етап дослідження ПТК – визначення таксономічних рангів, виділених на території, та побудова фізико-географічного профілю. Починати складання профілю доцільно з найнижчої точки (урізу річки, яру) або найвищого місця – вододілу. Орографічну лінію профілю можна провести за допомогою окомірного знімання, позначивши цю лінію в центрі смуги, що знімається. Перед нівелюванням по лінії профілю розставляють

кілочки (пікети), що передають усі нерівності місцевості. Візування проводиться від нуля (початкової точки профілю) на рейку, яка встановлюється по черзі біля кожного пікету. Заміряється відстань між пікетами, і на міліметровому папері проводять лінію профілю.

Кожну точку профілю описують за таким планом: номер точки, прив'язка точки («адреса»), рельєф і геологічна будова, умови зволоження, ґрунтовий і рослинний покрив, використання ділянки. Кожну точку нумерують, а її місцезнаходження та номер наносять на схематичну лінію профілю, накреслену у щоденнику.

Для характеристики рельєфу і його генезису необхідні відомості про склад корінних порід, глибину їх залягання, колір, щільність та механічний склад. За лінією профілю визначають висоту, протяжність й крутість схилу, його експозицію, розчленованість рельєфу.

Для дослідження ґрунтово-рослинного покриву закладають пробні ділянки та ґрунтові розрізи. В описі ґрунтового горизонту слід указувати колір, механічний склад, структуру, вологість, щільність, новоутворення і включення, а також ступінь змивання або намивання ґрунту та ознаки заболочування за наявності. Дані вивчення ґрунтів також заносять до щоденника.

Рослинність досліджують за елементами рельєфу. В найтипівіших місцях ландшафту закладають геоботанічні майданчики (лісові, лучні та ін.). Дані досліджень рослинності записують до окремих таблиць, які оформлюють у польових щоденниках. Для лісових ділянок визначають ярусність деревного пологу, а також зазначають в окремій таблиці наступні характеристики: формулу деревостою, ярус, деревні породи, середня висота дерев кожного виду, переважаючий вік дерев, зімкнутість деревного пологу у балах від 0 до 10, вказують підріст та його особливості.

Для лучних місцевостей складають характеристику складу рослин (злаки, бобові, різнотрав'я, осокові), визначають висоту травостою, рясність (рясно, зрідка, поодинокі) і назву рослинного угруповання.

Завершальна частина польової роботи полягає у визначенні природних комплексів за провідними компонентами: рельєфом, рослинністю й ґрунтами. Назви комплексів записують над польовим профілем.

У камеральних умовах остаточно оформлюють профіль, складають легенду та опис фізико-географічної характеристики природних комплексів. Додатково для оформлення остаточного звіту й доповнення характеристики природних комплексів додають фотографії, гербарії, зразки гірських порід та ґрунтів.

Територію краю також досліджують на наявність природних рекреаційних ресурсів, що значно доповнює краєзнавчі дослідження.

Рекреаційне природокористування – це комплекс заходів, пов'язаний з використанням природних ресурсів з метою оздоровлення людини, відновлення її фізичного та психологічного самопочуття, розширення екологічного та культурного світогляду.

Рекреаційні ресурси – це об'єкти та явища природного та антропогенного походження, що використовуються або можуть бути використані для розвитку рекреації й туризму [2]. Вони є основою для формування туристсько-рекреаційних систем різного таксономічного рангу. Рекреаційні ресурси поділяються на дві основні групи: природні та історико-культурні.

До природних рекреаційних ресурсів належать: природні та природно-антропогенні геосистеми, природні об'єкти, явища й процеси, які володіють внутрішніми та зовнішніми властивостями й ознаками, придатними для організації сезонної або цілорічної рекреаційної та туристсько-рекреаційної діяльності. Виділяють наступні види природних рекреаційних ресурсів: кліматичні, орографічні, водні, бальнеологічні, біотичні, ресурси природоохоронних територій та об'єктів ПЗФ України.

Система рекреаційного природокористування формується під впливом зростаючих потреб суспільства у рекреаційних послугах та рівня придатності природно-ресурсного потенціалу території. Умови проживання значної

частини населення України, а особливо стиль життя молоді, обмеженість у повноцінній руховій активності тощо, створюють психологічний дискомфорт та синдром нереалізованих можливостей. Саме тому дослідження рекреаційних ресурсів безпосередньо шляхом участі учнів у екскурсіях на природу чи кількадедних маршрутах дозволяє не лише ознайомитись із природними особливостями певної території, але й супроводжується певними екстремальними погодними чи побутовими умовами, сприяє мобілізації активно-захисних функцій організму через фізичні навантаження, емоційне збудження та інтелектуально-пошукову діяльність. Подолання учнями короткотривалого стресу, пов'язаного з активною туристичною діяльністю, супроводжується подоланням так званого «домашнього стресу». Учні зазвичай відчують значне психологічне розвантаження, налагоджують спілкування з однолітками та отримують безцінний досвід перебування на природі.

Рельєф як рекреаційний ресурс. Найпоширеніше визначення рельєфу: це «сукупність нерівностей (форм) земної поверхні, що утворюються на межі літосфери з атмосферою та гідросферою» [Географ. енциклопедія с. 122]. З точки зору рекреаційної діяльності рельєф оцінюють як: найкращий, добрий, задовільний (за Н. Фоменко).

Водні рекреаційні ресурси – це гідрологічні й лімнологічні (річки, потічки, водосховища і ставки, канали і моря), бальнеологічні (мінеральні й термальні води) і бальнеогрязьові (запаси лікувальних грязей) ресурси. Україна відносно добре забезпечена водно-рекреаційними ресурсами.

В процесі дослідження річок рідного краю визначають наступні характеристики: назва річки, басейн (до якого відноситься), місцезнаходження витoku та гирла, морфологічні дані річки (довжина, ширина, глибина), гідрологічні показники (швидкість течії, падіння і нахил), витрати води, річний стік та джерела живлення, наявність порогів та водоспадів.

Важливим напрямом дослідження водних ресурсів є їх екологічний стан та придатність до використання з рекреаційною метою.

Біотичні рекреаційні ресурси. Рекреаційна цінність лісів визначається їх соціально-культурною, економічною і медико-біологічною функціями (за М. Мироненком, І. Твердохлебовим). Особливе значення має медико-біологічна функція, яка сприяє зниженню захворюваності, збільшенню тривалості життя людей. Медико-біологічна функція лісів полягає у виділенні кисню, поглинанні вуглекислого газу, пилу і шуму, іонізації повітря фітонцидами.

Другою важливою рекреаційною функцією лісів є їхні естетичні властивості. Дана функція є найбільш важливою для тих лісонасаджень, куди приїжджають рекреанти заради прогулянок, відпочинку на вихідних, збору ягід і грибів, лікарських рослин тощо.

Україна належить до тих європейських країн, що слабо забезпечені лісовими ресурсами. Її лісистість становить усього 14,3 %. Для порівняння, цей показник у Румунії складає 26%, у Польщі – 28 %, у Німеччині – 30 %, у Білорусі – 35 %, у Словаччині – 38 %.

Лісистість у різних частинах і регіонах нашої держави нерівномірна. Вона значно вища на заході й півночі, особливо в Карпатах, а також у Кримських горах. У західній і північній частинах України вкрита лісом площа становить 20-40% , у Карпатах – понад 40% , в Криму – 10 %.

Відповідно до Закону України «Про природно-заповідний фонд» від 16.06.1992 року до складу ПЗФ відносять: природні заповідники, біосферні заповідники, національні природні парки, регіональні ландшафтні парки, заказники, пам'ятки природи, ботанічні сади, дендрологічні та зоологічні парки, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва, заповідні урочища [4].

Природно-заповідний фонд України – ділянки суші і водного простору, природні комплекси та об'єкти, що мають особливу природоохоронну, наукову, естетичну, рекреаційну та іншу цінність, і виділені з метою збереження природної різноманітності ландшафтів,

генофонду тваринного і рослинного світу, підтримання загального екологічного балансу та забезпечення фонового моніторингу навколишнього природного середовища.

Державне управління природно-заповідним фондом України здійснює Державна служба заповідної справи. Закон України «Про природно-заповідний фонд України» дає класифікацію природного заповідного фонду, визначає режим, статус і завдання заповідних територій.

До природно-заповідного фонду України належать:

- *природні території та об'єкти* – природні заповідники, біосферні заповідники, національні природні парки, регіональні ландшафтні парки, заказники, пам'ятки природи, заповідні урочища;

- *штучно створені об'єкти* – ботанічні сади, дендрологічні парки, зоологічні парки, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва.

Заказники, пам'ятки природи, ботанічні сади, дендрологічні парки, зоологічні парки та парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва залежно від їх екологічної і наукової, історико-культурної цінності можуть бути загальнодержавного або місцевого значення. Найвищий рівень заповідності мають природні заповідники, біосферні заповідники і національні природні парки. В них знаходиться велика кількість рідкісних і зникаючих видів рослин і тварин, які занесені до Червоної книги України.

Загальна кількість територій та об'єктів ПЗФ станом на 01.01.2019 року становила 8 296. У структурі ПЗФ України виділяють 11 категорій об'єктів, серед яких найбільш численними є пам'ятки природи (понад 3000), заказники, заповідні урочища, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва, регіональні ландшафтні парки. 588 об'єктів мають статус загальнодержавних, з яких 4 біосферних резервати та Чорнобильський радіаційно-екологічний біосферний заповідник, 19 природних заповідників, 44 національних природних парків. Частка територій ПЗФ від загальної площі території України зросла до 6,1% (на 01 січня 2019 р.) порівняно з 4,5% на початку 2000 р. [32].

Протягом останніх років 271 український об'єкт був включений до Смарагдової мережі Європи, 14 нових ділянок пралісів увійшли до складу Всесвітньої природної спадщини ЮНЕСКО, а водно-болотні угіддя міжнародного значення поповнилися 6 українськими об'єктами.

Ще одним ефективним способом дослідження природи є розробка та облаштування комплексної еколого-краєзнавчої стежки. Навчання безпосередньо в природі сприяє емоційному спостереженню за типовими та унікальними для конкретної місцевості ландшафтами, рослинністю, тваринним світом, а також проявами антропогенного впливу.

Еколого-краєзнавча стежка – це розмічений маршрут екскурсії у природі, в процесі якої екскурсивод веде розповідь про природні об'єкти і явища, які можна спостерігати під час просування маршрутом.

Під час розробки еколого-краєзнавчих стежок слід поєднувати навчально-виховні цілі з оздоровчими. Мета і завдання еколого-краєзнавчої стежки – це проведення навчальної та освітньо-виховної роботи з учнями та природоохоронна пропаганда, що сприяє формуванню екологічної свідомості та екологічної культури учнів. Після розробки та облаштування еколого-краєзнавчої стежки її варто використовувати як базу для проведення в подальшому шкільних програмних екскурсій на природу.

Основні вимоги, які ставляться до маршруту стежки: інформативність, різноманітність та своєрідність. Довжина маршруту еколого-краєзнавчої стежки може становити від 3-5 км (скорочений маршрут) до 8-12 км (повний).

Підготовка стежки до експлуатації передбачає:

- оформлення документів, в яких зазначено дані про організацію, що розробляє стежку, та вказано мету її створення й використання;
- складання схеми та опису, розробку маршруту на місцевості й погодження його із землевласниками чи землекористувачами;
- обладнання стежки (встановлення інформаційних щитів із схемою стежки, представниками рослин й тваринного світу, правилами поведінки);

- підготовка тексту екскурсії.

На кожен еколого-краєзнавчу стежку складають паспорт, картосхему маршруту, буклет-путівник з описом всіх об'єктів, які пропонують до огляду на маршруті [30].

Вибір маршруту та його довжини обумовлений доступністю для відвідувачів, естетичністю та навчально-виховною виразністю ландшафтів, інформаційною наповненістю маршруту. Стежка має бути безпечною, не перетинати автошляхи чи залізничні шляхи, бути на достатній відстані від ліній високої напруги та небезпечних техногенних об'єктів.

Обираючи протяжність маршруту, необхідно враховувати вікові особливості учнів та підготовку учасників. Наприклад, тривалість пішохідної екскурсії для старшокласників триває 2-2,5 год, що приблизно становить 2 км, для молодшого шкільного віку – не довше 4-50 хв. Рух за маршрутом має проходити лише в одному напрямі.

Інформативність об'єктів показу умовно поділяють на пізнавальну, освітньо-навчальну, вступну. Кожному виду інформації відповідають свої об'єкти. Натуральні об'єкти, такі як види рослин, форми рельєфу, ґрунти, гірські породи, тварини, використовують для надання вчителем-екскурсоводом пізнавальної інформації. Рослини і тварини є вкрай вразливими та найбільше цікавлять школярів, тому це варто використовувати для підвищення екологічної грамотності відвідувачів стежки, звертаючи увагу на негативний вплив людини (особливо у місцях масового відпочинку). Важливе значення у формуванні екологічної культури відвідувачів має ознайомлення із законами живої природи, дія яких забезпечує стабільність екологічних умов життя в навколишньому середовищі. Особливим критерієм при виборі маршруту є екологічна виразність, що полягає в тому, щоб обраний для спостереження вид або процес дозволив екскурсоводу продемонструвати його наочно та підкреслити його значення у створенні екологічного стану середовища.

Освітньо-навчальна інформація на стежці – це спеціально встановлені інформаційні щити і знаки, які встановлюють на відстані 100-150 метрів один від одного. Вони допомагають організувати рух відвідувачів по заданому маршруту.

З метою організації стежки створюється ініціативна група, до складу якої залучають вчителів, студентів, старшокласників, учасників краєзнавчих гуртків. Важливо отримати офіційний документ від землевласника, або організації-землекористувача тієї ділянки території, де планується прокласти стежку, про юридичне право на організацію стежки, в якому також зазначено відповідальну за обладнання та подальше підтримання стежки у належному стані організацію. Необхідно також створити паспорт на еколого-краєзнавчу стежку, до якого вносять інформацію про місцезнаходження, особливості проїзду до стежки, землекористувача, наявність постанов органів влади про створення екостежки, значення стежки, короткий опис маршруту, історична довідка про природні умови району, проходження стежки, опис екскурсійних об'єктів на маршруті, стан стежки, режим використання, необхідні заходи, організація, що здійснює охорону стежки та дані про розробників маршруту, консультантів та наукового керівника.

На маршруті екостежки потрібно передбачити місця для короткотривалого відпочинку. Варто провести етикування цінних порід дерев та кущів, що знаходяться поблизу місць відпочинку. На етикетці зазначають назву виду (латиною та українською мовою), клас, родину, регіон походження, період цвітіння, плоди. Однак не варто перенасичувати екостежку інформаційними стендами та етикетованими деревами й чагарниками. Враховуючи, що екскурсії по екостежкам проводять у різні періоди, необхідно використовувати маршрутні альбоми, які відображають рідкісні види рослин і тварин (фото).

Отже, дослідження природи краю надзвичайно різноманітне як за напрямками, так і за методами та формами організації дослідження. Поєднання різноманітних методик дозволяє розширювати світогляд учнів та

формувати їх пізнавальний інтерес, екологічну культуру та відповідальне природокористування.

4.2. Соціально-економічні особливості краю

Соціально-економічна географія розглядає географічне середовище як середовище життєдіяльності людини та взаємодії суспільства й природи. Предметом економіко-географічних досліджень є використання природних умов і ресурсів, особливості створення продуктів матеріального та нематеріального виробництва, територіальна й видова структура виробництва. Соціальну складову досліджують шляхом аналізу умов життя, роботи та відпочинку населення й задоволення потреб в освіті, охороні здоров'я та інших видах соціального обслуговування.

Дослідження соціально-економічних особливостей краю спрямовано на вивчення наступних складових: населення, господарство (первинний, вторинний та третинний сектори економіки), галузі спеціалізації, транспортна інфраструктура. Розвиток і розміщення галузей економіки перебувають у постійній трансформації, що потребує систематичного поновлення краєзнавчої інформації соціально-економічного змісту.

Важливим є дослідження демографічних процесів та статево-вікового складу населення області (краю). На формування статевої структури населення країни та окремих регіонів насамперед впливає рівень народжуваності та смертності.

Основні напрями проведення соціально-економічних краєзнавчих досліджень населення певного краю передбачають детальне вивчення вікової структури населення, розподіл міського й сільського населення та етнічний склад населення краю (області, ОТГ або міста). Крім того, проводять аналіз густоти населення в окремих районах області, визначають найбільші за чисельністю населення міста області, а також досліджують структуру зайнятості населення.

Історичні й географічні умови виникнення промисловості, сільського господарства, транспорту певної місцевості є ключовими в процесі аналізу економічного розвитку регіону чи окремого населеного пункту.

Учні оформлюють аналітичні довідки щодо колективних та приватних підприємства, фермерських господарств, які функціонують на території. Спеціалізація господарства району досліджується за наступними показниками: структура валової продукції, кількість промислово-виробничого персоналу, структура основних виробничих фондів.

Дослідження промислового підприємства проводять на основі аналізу відкритої інформації та екскурсії на окремі підприємства краю. В процесі шкільного краєзнавства найдоступнішими об'єктами для дослідження є промислові підприємства та фермерські господарства.

Основні показники, необхідні для загальної характеристики діяльності підприємства, можна отримати у звітних матеріалах міських, районних та обласних статистичних управліннях та безпосередньо у планових відділах окремих підприємств.

Екскурсії на виробництво можуть бути навчальні та позапрограмні. Позапрограмні екскурсії проводять з метою поглибленого вивчення виробництва (в цілому або окремих частин, аспектів діяльності). Кожне підприємство має свою специфіку, що впливає на структуру екскурсії на виробництво, однак є загальні вимоги до підготовки та проведення, які характерні для усіх екскурсій. План проведення екскурсії на виробництво передбачає:

- вступну бесіду;
- короткий інструктаж з правил техніки безпеки та порядку руху по території та в приміщеннях (цехах) підприємств;
- розподіл обов'язків між учнями, членами краєзнавчого гуртка, товариства;
- інструктаж щодо виконання завдань;
- проведення екскурсії представником підприємства;

- збір матеріалів та їх обробка;
- підсумки екскурсії.

По завершенню виробничої екскурсії необхідно провести підсумкове заняття з метою підведення підсумків та кращого опанування учнями програмного матеріалу, зокрема розуміння теми «Чинники розміщення промислових підприємств», що дозволяє усвідомити, чому на території району проживання сформувались підприємства певної галузі промисловості.

До основних чинників розміщення підприємств належать: сировинний, трудовий, транспортний, енергетичний, близькість до споживача, водний.

Трудомісткість виробництва окремих видів продукції визначається часткою заробітної плати в собівартості готової продукції, а також часткою трудових витрат (людино-годинах) на одиницю переробленої сировини або одиницю готової продукції. До трудомістких галузей належать хімічна промисловість, машинобудування, легка промисловість та ін.

Водомісткість істотно впливає на локалізацію розміщення підприємства тієї чи іншої галузі. До водомістких галузей належать чорна й кольорова металургія, хімічна й легка промисловість. Для визначення впливу транспортного фактору враховують витрати на транспортування сировини та їх частку у вартості одиниці готової продукції.

Отже, під час вивчення промислового підприємства варто дотримуватись наступного плану дослідження: загальні відомості про виробництво, економіко-географічне положення підприємства та його оцінка, аналіз чинників розміщення виробництва, технічне оснащення та структура виробництва, основні етапи технологічного процесу, роль виробництва у розвитку території, характер продукції та особливості її реалізації.

Дослідження транспортної інфраструктури області полягає у визначенні ролі транспорту у вантажних та пасажирських перевезеннях, виділенні транспортних вузлів та визначенні їх типів.

Вивчення сфери послуг передбачає аналіз наступних складових:

- послуги соціальної сфери: закладів освіти, культури, індустрії розваг, медичного та санаторно-курортного обслуговування, засобів розміщення (готелі, мотелі, хостели, кемпінги) та їх територіальну структуру;

- послуги сфери обслуговування: зв'язку й телекомунікації, транспортні послуги, страхування, торгівлі, громадського харчування та ін.

Поняття послуг є досить об'ємним та охоплює усі види діяльності, що не завершуються виробництвом продукту, але сприяють процесу виробництва, покращуючи продуктивність праці. Вчитель-організатор краєзнавчої роботи самостійно корегує обсяг та напрям дослідження сфери послуг в окремій місцевості залежно від особливостей її розвитку та наявності суб'єктів реалізації.

Об'єктом краєзнавчих досліджень також виступають історико-етнографічні регіони. У географічній енциклопедії подано наступне визначення етнографічного районування – це поділ території за локальними культурно-побутовими ознаками населення, зумовлений особливостями його історичного розвитку, заселення та природного середовища. Історико-етнографічний регіон – це етнотериторіальне утворення в межах етносу, яке за історичною долею та етнічним обличчям його населення є самобутнім, що зафіксовано в історичних документах і відтворено у символіці та людській пам'яті.

З давніх часів на території України існували різні етноплемінні об'єднання, що зумовило формування певних поселень та спричинило розвиток окремих етнографічних земель. Одним із перших, хто спробував проаналізувати регіональні відмінності української культури, був французький топограф Гійом Левассер де Боплан, який виділив та описав 8 регіонів України: Волинь, Поділля, Покуття, Брацлавщину, Київщину, Сіверщину, Чернігівщину та Угорську Русь.

Ф. Заставний в роботі «Географія України» [9] виділив такі 27 етнографічних земель: Запоріжжя, Новоросія, Слобідська Україна, Лівобережна Україна, Правобережна Україна, Західна Україна, Галичина,

Поділля, Буковина, Волинь і Полісся, Підкарпатська Русь, Таврія, Бессарабія, Кубань, Зелений Клин, Холмщина, Підляштя, Більщина, Перемишльщина, Марморощина, Задунайщина, Брестщина, Підросійська Україна, Східна Україна, Наддніпрянщина, Північне Причорномор'я, Брацлавщина, Покуття, Буджак.

Краєзнавче дослідження етнографічних земель передбачає аналіз наступних характеристик [21]:

1. місцезнаходження історико-етнографічної землі, (сучасні адміністративні області та райони, що входять до її складу);
2. особливості сільськогосподарської культури та ремесл;
3. характерні риси національної кухні, побуту, житла, одягу, звичаїв;
4. висновки;
5. джерела інформації.

4.3. Мистецтво та культура як об'єкти краєзнавства

Шкільна географічна освіта є не лише джерелом нових відомостей про Землю, а й основою для формування світогляду та культурного виховання.

Термін «культура» використовується як для характеристики окремих історичних епох конкретної держави, суспільства, народу, нації, так і для позначення специфічних сфер діяльності людини як, наприклад, художня культура і т.д. Отже, культурна спадщина будь-якого народу становить не лише твори художників, письменників, архітекторів, музикантів, але й нематеріальне надбання, що включає фольклор, народні промисли, обряди та вірування, фестивалі та ін.

Основними завданнями краєзнавчого дослідження особливостей культури та мистецтва українського народу є ознайомлення з історико-культурною спадщиною України, діяльністю літераторів, художників та інші

митців краю, їх творчістю та основними здобутками, обрядами та віруваннями українців.

До історико-культурних ресурсів належать: пам'ятки історії, оборонні споруди, архітектурні комплекси, сакральні об'єкти, історичні житлові та промислові будівлі, палаци та палацово-паркові ансамблі, етнографічні поселення.

Залежно від основних ознак пам'ятники історії й культури поділяють на п'ять основних видів: історії, археології, містобудування й архітектури, мистецтва, документальні пам'ятники. Розглянемо найбільш типові об'єкти у кожному виді пам'ятників.

До *пам'ятників історії* відносять будівлі/споруди, пам'ятні місця й предмети, пов'язані з найважливішими історичними подіями в житті народу, розвитком суспільства й держави, революційним рухом, визвольним рухом, війнами, а також з розвитком науки й техніки, культури й побуту народу, з життям видатних політичних, державних діячів, народних героїв, діячів науки, літератури й мистецтва.

Пам'ятники археології – це городища, кургани древніх поселень, укріплень, виробництв, каналів, древні місця поховань, кам'яні статуї, наскальні зображення, стародавні предмети, ділянки історико-культурного шару давніх населених пунктів.

Найбільш характерними для *пам'ятників містобудування й архітектури* є наступні об'єкти: архітектурні ансамблі й комплекси, історичні центри, квартали, площі, вулиці, залишки древнього планування й забудови міст і інших населених пунктів, спорудження цивільної, промислової, військової, культової архітектури, народного зодчества, а також пов'язані з ними добутки монументального та садово-паркового мистецтва.

До *пам'ятників мистецтва* належать витвори монументального, образотворчого, декоративно-прикладного й інших видів мистецтва.

Документальні пам'ятники – це письмові й графічні документи, кіно- та фотодокументи й звукозаписи, а також старовинні рукописи й архіви, записи фольклору й музики, рідкісні друковані видання.

Важливо залучати учнів до дослідження особливостей створення окремих видів історико-культурної спадщини не лише в районі проживання, але й в інших регіонах України.

Мистецтвознавче краєзнавство дозволяє ознайомитись з різними джерелами та творами мистецтва, що сприяє розвитку допитливості та творчих якостей кожного учня. Особливий акцент варто зробити на унікальні пам'ятки України, які включені до Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Вивчаючи художню спадщину минулого, важливо проаналізувати, який вплив на нього мали історія, культура, природні особливості краю. Специфіка пам'яток мистецтва полягає в тому, що, окрім історико-культурної, наукової цінності, вони мають художньо-естетичну цінність та сприяють формуванню вишуканого естетичного смаку підрастаючого покоління.

Доцільно частину матеріалу опановувати завдяки організації екскурсій до музеїв та картинних галерей, тимчасових та постійних виставок. Також необхідно проводити зустрічі із мистецтвознавцями та працівниками галерей, представниками відомих творців України.

Одним з головних першоджерел української культури є трипільська культура, яка була органічно пов'язана з культурами європейських народів та народів Сходу. Пам'ятки матеріальної та духовної культури прадавніх поселенців на території сучасної України засвідчують їхній зв'язок з культурою Київської Русі, що проявляється в організації родового устрою та релігійних уявленнях про оточуючий світ.

Для культури Київської Русі характерними були традиції землеробства, ремісництва, містобудування, державної та військової справ. Поряд з цим Київська Русь проводила активну зовнішню політику, спрямовану на

взаємодію у політичній, торгівельно-економічній, релігійній та культурно-освітній сферах.

Зв'язки з іншими державами та запозичення їх досвіду, зокрема поширення християнства, стали важливим кроком у подальшому розвитку освітньої сфери, церковної справи, мистецтва та культури в цілому. Саме завдяки зв'язкам з Грецією, Римом, Візантією Київська Русь залучалась до джерел освіти, науки, мистецтва та релігії. В цей період відбувся злет містобудування та архітектури. Найкраще до наших днів збереглися такі пам'ятки архітектури періоду Київської Русі, як Софійський собор, Золоті Ворота, Успенський собор й Троїцька надбрамна церква в Києво-Печерській лаврі, Михайлівський собор Видубицького монастиря, Михайлівський Золотоверхий монастир, церкви Богородиці Пирогощі та Кирилівська в Києві, Спаський собор, П'ятницька та Іллінська церкви, Свято-Успенський Слецький монастир в Чернігові, Церква Св. Миколи у Львові, Успенський собор у Володимир-Волинську та ін.

Історичні пам'ятки пов'язані з визначними подіями в історії України, на сьогодні відіграють чи не найбільшу роль у розвитку туристсько-екскурсійної діяльності у всіх без виключення регіонах України.

Українська архітектура та образотворче мистецтво другої половини XVII-XVIII ст. розвивалися під потужним впливом мистецтва бароко.

Бароко в перекладі з італійської означає «химерний, чудернацький». Так називають мистецький стиль, який панував у Європі від кінця XVI майже до кінця XVIII ст. Найяскравіше він утілювався в архітектурі: бароковим спорудам притаманні нагромадження розкішних оздоб, підкреслена декоративність, грандіозність.

Прикметні риси європейського бароко в українській архітектурі набули яскравої своєрідності. Тому дослідники українських барокових споруд послуговуються терміном українське (козацьке) бароко. Найбільшою самобутністю відзначаються барокові споруди на землях Гетьманщини й Слобідської України за часів гетьмана Івана Мазепи. Проте пам'ятки

української барокової архітектури збереглися і в Західній Україні та в дерев'яному народному будівництві всіх українських земель.

Справжніми шедеврами світової архітектури є українські барокові споруди – Софійський та Михайлівський Золотоверхий собор в Києві, Хрестовоздвиженський у Полтаві (1709 р.), Покровський у Харкові (1689 р.). Георгіївський собор Видубицького монастиря в Києві (1696-1701 рр.), церква Всіх святих над Економічною брамою Києво-Печерської лаври (1696-1698 рр.), церква Катерини в Чернігові (1716 р.), Преображенська церква у Великих Сорочинцях (1732р.), собор св. Юра у Львові (1747-1762 рр.).

Найвідоміший архітектор українського бароко – Іван Григорович-Барський. Він спорудив, зокрема, дзвіницю Кирилівського монастиря, Покровську церкву й церкву Миколи Набережного на Подолі в Києві. Іншим визначним творцем доби бароко був Степан Ковнір. Одна з найкращих споруд Ковніра – це корпус на території Києво-Печерської лаври, названий його ім'ям.

Протягом XVII-XVIII ст. в Україні розвивалася скульптура. Автором численних іконостасів і скульптур, зокрема у Хрестовоздвиженському соборі в Полтаві, у Мгарському монастирі, церкві св. Покрови в Ромнах, був Сисой Шалматов. Талановиті скульптори працювали і в Західній Україні, з-поміж яких найбільш відомим був Йоган Пінзель – автор скульптурного оформлення Святоюрського комплексу у Львові та ратуші в Бучачі.

В Україні тих часів бурхливо розвивалася гравюра. Українські художники-графіки, Олександр та Леонтій Тарасовичі, створили у 1702 р. в Києві Києво-Печерський патерик із 40 гравюрами. Неперевершеним гравером був Іван Щарський. У роботах цього майстра складні рослинні орнаменти поєднуються з античними, глибоко символічними сюжетами й реалістичними зображеннями.

Одним із важливих напрямів мистецтвознавчого дослідження краю є аналіз декоративно-прикладного та образотворчого, театрального мистецтва. Народне декоративно-прикладне мистецтво зберігає для майбутніх поколінь

національні традиції та вироблені форми естетичного сприйняття навколишньої дійсності, закладаючи емоційно-моральну основу належного відношення до джерел культури свого народу. Відомою майстриною народного декоративного живопису ХХ ст. є українська художниця Катерина Білокур.

Унікальною за технікою виконання є петриківський розпис, який у 2013 році внесений до Репрезентативного списку нематеріальної культурної спадщини ЮНЕСКО. Джерелами народної творчості, що дійшли до наших днів, є художні промисли. В них зберігаються самобутні традиції краю. Протягом тривалого часу виробнича народної творчості та ремесл вдосконалювалися, відбувався відбір кращих форм, композиційних схем, візерунків орнаменту, поєднання кольорів, що найбільш характерні для певної місцевості.

Досліджувати народні промисли варто за наступним планом:

- 1) Район виникнення та поширення певного виду промислу.
- 2) Центри розвитку промислу та форми їх сучасного виробництва.
- 3) Специфіка технології промислу, характеристика сировини та готових виробів.
- 4) Аналіз умов, що сприяли формуванню та розвитку певного промислу.
- 5) Естетичні характеристики виробів та їх використання на сучасному етапі розвитку народного промислу.

Одним з ефективних способів вивчення певних промислів є участь у виставках, етнофестивалях та майстер-класах, які організують майстри з гончарства, лозоплетіння, виготовлення іграшок, виготовлення гравюри, виробів зі скла і т. д.

4.4. Особливості природоохоронної діяльності

Екологічне краєзнавство – це пізнання екології рідного краю, задоволення пізнавального інтересу до вивчення навколишнього природного

середовища рідного краю, України та світу, формування екологічно культури та свідомості, а також важливих екологічно-краєзнавчих знань, умінь і навичок засобами позашкільної освіти. Відповідно до вимог Державного стандарту базової та повної загальної середньої освіти важливим завданням сучасної освіти є формування екологічної компетентності. Однією з умов її формування є перетворення зовнішніх мотивів і стимулів у внутрішні мотиви особистості, що сприятиме формуванню безпечної відносно природи діяльності без контролю із зовнішнього боку.

Надзвичайно важливо довести до відома учнів, що сучасні тенденції розвитку взаємодії суспільства і природи підтверджують ідею нашого співвітчизника В. І. Вернадського про становлення біосфери як сфери свідомого, гармонійного перетворення людиною природного оточення. Вона є несумісною з виснажливим природокористуванням, і як наслідок – деградацією природного середовища. Однією з перших ознак створення ноосфери буде ліквідація небезпеки глобальної екологічної кризи, збереження життя на Землі, збалансований взаємозв'язок усіх компонентів природної, соціальної і технологічної сфер.

У психолого-педагогічній літературі екологічну компетентність пов'язують із набуттям учнями:

1. системи знань про навколишнє середовище (соціальне і природне у їх взаємозв'язку і взаємозалежності);
2. практичного досвіду використання знань для вирішення екологічних проблем на локальному й регіональному рівнях;
3. навичок прогнозування відповідної поведінки й діяльності у професійній сфері й побуті;
4. потреби спілкування з природою та бажання брати особисту участь в її відновленні та збереженні.

Зародження екологічного напрямку краєзнавства в системі позашкільної освіти в Україні відбулося на початку 80-х років ХХ століття. В той час екологія як нова біологічна наука «про взаємодію живих організмів та їх

угруповань між собою і з навколишнім середовищем», тільки розпочала свій розвиток на теренах СРСП, а популярність серед населення здобула у зв'язку з громадським рухом за охорону природи.

У 1994 році було створено громадське об'єднання педагогів «Асоціація «Екологічна освіта», в основу діяльності якої покладено нову педагогічну технологію – «екологічний проєкт», а головним принципом пошукової роботи стало концентрування зусиль педагогічної і учнівської громадськості навколо вирішення актуальних національних і місцевих проблем збереження біологічного і ландшафтного різноманіття.

У 1995 році у Софії Конференцією міністрів охорони навколишнього середовища за участі 55 європейських країн була схвалена Всеєвропейська стратегія збереження біологічного і ландшафтного різноманіття, яка передбачала в період 1996-1999 рр. розробити програму створення Всеєвропейської екологічної мережі (або «ECONET») та її подальшу реалізацію протягом наступних 20 років. Протягом цих років звертали увагу в природоохоронній справі на збереження значних за площею природних територій або екологічних ядер, з'єднаних між собою екологічними коридорами.

У 1997 році Міністерство екології України представило на розгляд громадськості і Верховній Раді України проєкт «Національної стратегії збереження біологічного і ландшафтного різноманіття та створення національного еконету».

У 2000 році Верховною Радою України приймається Закон «Про Загальнодержавну програму формування екологічної мережі України на 2000-2015 роки». Екологічні відділи центрів туризму та краєзнавства активно включилися у діяльність з реалізації цієї програми на регіональному рівні.

У 2004 р. було розроблено Проєкт Стратегії ЄЕК ООН про освіту з метою сталого розвитку, згідно з якою освіта розглядається як передумова досягнення сталого розвитку та інструмент ефективного управління й відповідального прийняття рішень.

Однак з 2013 року по всій території України відбулося скорочення активності еколого-краєзнавчої діяльності. Так, зокрема у 2014 році на обласний тур Всеукраїнської експедиції «Моя Батьківщина – Україна», напрямом «Жива природа Запоріжжя», надійшло всього 7 творчих робіт-звітів, серед яких 5 – реферативного типу; у 2015 році і цей, останній, напрямом екологічного краєзнавства в центрі закрився.

Протягом останніх років знову почали відроджувати еколого-краєзнавчий та природоохоронний напрями краєзнавчих досліджень. Так, практична еколого-краєзнавча діяльність, яка реалізується за допомогою організації та проведення еколого-краєзнавчої експедиції, містить наступні етапи: підготовчий, етап проведення (польовий), підсумковий.

Підготовчий етап. Під час цього етапу визначають мету та завдання еколого-краєзнавчої експедиції, обов'язки членів експедиційної групи та їх розподіл між членами групи. Відбувається ознайомлення з вимогами до безпеки життєдіяльності та дисципліни в експедиції, з правилами поведінки на природних територіях і об'єктах. Розробляється система оцінювання дій членів групи під час проведення експедиції, їхні мотивування і стимулювання.

Під час проведення (польового етапу) еколого-краєзнавчої експедиції відбувається безпосереднє ознайомлення з природними об'єктами і територіями, спостереження за ними, збір матеріалів (зразків), виявлення впливу природних об'єктів, явищ та різних видів господарської діяльності на стан об'єктів і територій, що вивчаються, застосовується масштабне креслення, зйомки планів природних об'єктів і територій, фотофіксація подій експедиції.

Підсумковий етап експедиції передбачає такі дії: оформлення відповідно до вимог особистих спостережень та щоденників, визначення зібраних незнайомих видів рослин, створення гербаріїв та колекцій, фотоархівів, складання письмових звітів про проведення краєзнавчої експедиції. Також на цьому етапі проводять підготовку зібраних матеріалів

до передачі у краєзнавчі музеї, оформлення стінгазети або звітної виставки, презентацій із використанням технічних засобів.

Ще одним напрямом еколого-краєзнавчих досліджень є вивчення основних екологічних проблем рідного краю, зокрема видів забруднень навколишнього середовища (фізичне, хімічне, біологічне).

Роль юних краєзнавців в охороні навколишнього природного середовища може включати підготовку творчих робіт (малюнків, фото, статей, репортажів, стінгазети тощо) з використанням місцевих матеріалів на тему «Головні екологічні проблеми міста».

На завершення еколого-краєзнавчого дослідження важливо розробити завдання для групового (колективного) екологічного проєкту (акції) із збереження природного об'єкта, що потребує охорони (дерево, кущ, джерело, трав'яниста рослина або її популяція, балка, берег річки тощо).

Ефективними методами впровадження освіти для сталого розвитку є використання нових методів та впровадження дискусій, круглих столів, а також залучення учнів до різноманітних екологічних акцій та ін.

Освіта ґрунтується на понятті сталого розвитку як такого, що задовольняє потреби сьогодення та не ставить під загрозу потреби майбутніх поколінь. Така освіта базується на припущенні, що людство має радикально змінити сучасний хід економічного, екологічного та соціального розвитку для забезпечення здорового та якісного життя своїх нащадків.

4.5. Топоніміка краю

Походження багатьох географічних назв пов'язано з особливостями географічного середовища.

Топоніміка за С. Веселовським вивчає в історичному розрізі походження географічних термінів, дозволяє з'ясувати місцезнаходження неіснуючих на сьогодні поселень, зміну одних назв іншими.

Топонім (грец.) – це назва місцевості, регіону, міста, селища, гірського масиву або будь-якої частини поверхні Землі, тобто географічна назва.

Топоніміка є інтегральною наукою, що сформувалась на стику географії, історії та лінгвістики.

Розрізняють наступні види топонімів: *гідронім* – назва водойм (річок, озер, морів); *оронім* – власна назва будь-якого об'єкта рельєфу земної поверхні (хребтів, гір, долин, западин); *фонім* – назва курганів, *хоронім* – назви країв та країн; *спелеоніми* – назви печер, скельних навісів; *ойконім* – назви населених пунктів. У краєзнавчих дослідженнях виникає потреба детальної класифікації географічних назв, що спричинило виділення в межах гідронімів *лімнонімів* (назв озер), *потамонімів* (назв річок), *гелонімів* (назв боліт). З-поміж ойконімів виділяють такі групи: *агроніми* (назви площ), *годоніми* (назви вулиць), *ергоніми* (назви підприємств) та ін.

Практично всі краєзнавчі дослідження так чи інакше стосуються понять «історичний час» та «простір». Перші дослідження топонімів проводилися ще в античні часи, зокрема Страбон в одній із книг «Географія» описував походження назви міста Регій на Сицилії. Також пояснення окремих назв географічних об'єктів подано в працях Геродота, Марка Пола та ін.

Систематичні топонімічні дослідження проводилися з XVIII ст. Одним із перших трактуванням географічних назв займався відомий географ та історик В. М. Татіщев. У XIX ст. інтерес до топонімічних досліджень окрім географів почали проявляти історики та мовознавці. У XX ст. при Російському географічному товаристві була створена підкомісія географічних назв, яка об'єднала діяльність багатьох учених, зокрема В. П. Семенов-Тянь-Шанського, С. Ф. Ольденбурга, О. О. Шахматова, Ю. М. Шокальського та ін.

Основну роль в топонімічних дослідженнях відіграють польові дослідження, збір та аналіз первинного матеріалу, виявлення природних, історичних та етнографічних особливостей певного регіону, що впливають на своєрідність топонімів окремого краю.

Велике значення має етимологія географічних назв, тобто пояснення їх походження та усвідомлення змісту назви певного об'єкта. Наприклад, у назвах може певним чином відображатись характер місцевості, зокрема назви, що поширені в лісовій зоні, часто мають корінь *ліс*, *бір*, *бук* і т.д. (Залісся, Заліщики, Підлісне, Прилісне, Переліски, Буківка, Нова Борова й ін.). В степовій зоні у назвах зустрічаються корені *яр*, *стен* та ін. (Червоний Яр, Степанці). Якщо на березі річки росло багато сосен, то у назві використовували корінь *сосна* (Соснове, Соснівка).

Правильно пояснити ту чи іншу назву, розкрити її смислове значення і походження означає отримати важливу інформацію про минуле краю, його природні умови, економіку, етнічний склад населення, історичні події тощо.

Будь-яка географічна назва (ойконім, оронім, гідронім тощо) зберігає у собі певний зміст. Вона може відображати природні особливості місцевості: рослинний і тваринний світ, корисні копалини, а також і суспільно-історичні чинники. Кожна географічна назва має своє значення, беззмістовних топонімів не існує. Вивчення топонімів має не лише пізнавальний характер, але може сприяти пошукам забутих об'єктів історико-археологічного, політико-економічного розвитку даної території. Географічні назви можуть також свідчити про зміну природних умов місцевості. Топоніми є цінними пам'ятками нашої культури, вони так само як і архітектурні пам'ятки потребують державної охорони.

Згадки про рослинний та тваринний світ мали значне поширення по всій Україні (Калинівка, Дубове, Хмельовик, Верба, Яблунівка, Яблунів, Мала Вільшанка, Виноградів, Липовець, Березна, Березине, Буряки та ін.). Яскравим прикладом є територія Чернігівської області: Кропивне, Вербівка, Калинівка, Грушівка, Берізка, Опеньки, Липів Ріг, Вишневе, Тростянець, Боровики Березна, Бобровиця, Козелець, Лосинівка, Куликівка, Прилуки та ін.

До індоєвропейських назв належать, наприклад, гідроніми в яких використано слово «стр», що означало «річка», зокрема Стрий, Остер, що в

давні часи називались (Встр, Остр), Бистриця. З часом у праслов'ян корінь «стр» використовували у значенні «текти, струїтися, текуча вода». Існує також думка, що походження цих назв походить від скіфо-сарматського «стр» – «швидкий».

Ороніми більше ніж інші назви піддавались політичним впливам. Значна частина ойконімів, особливо у східній Україні, зазнавала впливу русифікації, яскравим прикладом таких назв є наявність приставки – «ськ», яка не притаманна українському словотворенню (місто Катеринослав (на честь Катерини II), Дніпропетровськ – на честь Григорія Петровського). Західні землі України у поширенні топонімів зазнали впливу найближчих сусідів. Тут зустрічаються назви, пов'язані з відомими постатями Польщі, Угорщини, Румунії та ін. Наприклад, місто Івано-Франківськ (стара назва Станіслав, на честь Станіслава Потоцького), Мукачево (від імені Мукач) та ін.

Топоніміка має важливе значення не лише для істориків та географів, але й для представників інших сфер, зокрема геологів, містобудівельників та ін. Розшифрування топонімів – це справа досить складна й потребує дослідження значного масиву інформації та консультацій з представниками різних наукових напрямів.

Пошуки й відкриття корисних копалин часто супроводжувались використанням у назві слів руда, залізо й т.д., як от селище Руда-Гірчичнянська, Рудка, Рудниця (село і річка Залізник, річка Залізко). Топоніми Вапнене, Вапнярка поширені в межах вузької смуги від Волинської до Одеської області. Вони збігаються з територіями, де залягають вапнякові відклади.

Особливості поширення річок та озер також знайшли своє відображення у назвах окремих населених пунктів, зокрема Озерянка, Озерне, Великі Озера, Криве Озеро, Зарічне та ін. Багато назв відображають особливості рельєфу (Поділля, Семигори, П'ятигори, Глибоке, Рівчак, Міжгір'я, Підгірці та ін.).

Значна частина топонімів пов'язана з традиційними видами діяльності населення. Так, у назвах майже 90 поселень на території України зустрічається корінь «гута», що походить від гутництва – виготовлення скла та скляних виробів. Наприклад, на Житомирщині є Броницька Гута, на Закарпатті - Кам'яницька Гута, в Івано-Франківській області - Стара Гута, на Харківщині – Гути, на Чернігівщині - Василева Гута та ін.

Досить часто для землеробства та розвитку ремесл вирубували ліс та інколи на вирубаних просіках (майданах) облаштовували лісозаготівельні заводи, а згодом розростались населені пункти в назвах яких використовували слово майдан – Майдан-Морозівський, Майдан.

В процесі краєзнавчого дослідження топонімів рідного краю або населеного пункту використовують наступні методи: аналіз, синтез, лінгвістичні (етимологічні, лексико-семантичні та ін.), картографічні методи.

Топонімічні дослідження та їх результати сприяють розвитку пізнавального інтересу, формують навички роботи з різноманітними джерелами інформації: літературними, архівними матеріалами, переказами, картографічними матеріалами.

4.6. Форми організації шкільної краєзнавчої роботи

Шкільна краєзнавча робота поділяється на класну й позакласну, а позакласна в свою чергу – на масову, групову та індивідуальну.

Масові форми шкільного краєзнавства – це вечори, олімпіади, конференції, вікторини.

Групові – це гуртки, екскурсії, експедиції, походи, товариства, клуби, лекторії.

Індивідуальні – це робота з джерелами краєзнавчої інформації, матеріалами архівів та музеїв, виконання індивідуальних завдань та проєктів.

До найпоширеніших форм організації шкільної краєзнавчої роботи належать прогулянки, екскурсії, експедиції, гуртки, секції, клуби та товариства [15].

Прогулянка – це найпростіша короткочасна форма краєзнавчої роботи, яка доступна для всіх вікових категорій школярів. Краєзнавчі прогулянки спрямовані на спостереження за навколишнім середовищем і розуміння природних та соціально-економічних особливостей місця проживання.

Екскурсія – це колективне відвідування певного об'єкта або об'єктів з пізнавальною та навчальною метою. Особливістю екскурсії є домінування показу певного об'єкта над поясненням та розповіддю. Ефективність екскурсії залежить від її організації. Якість екскурсії має подвійне значення, оскільки, з одного боку, вона залежить від оцінки екскурсії слухачами, а з іншого – професійна оцінка спеціалістами та колегами викладачами.

Інтерес у слухачів екскурсії викликають наступні елементи:

- чіткість формулювання мети та завдань;
- інформаційна насиченість і змістовність;
- вміло підібрані об'єкти показу, їх атрактивність;
- факти, що запам'ятовуються;
- цікаві й корисні приклади;
- приваблива манера проведення екскурсії.

Особливості організації та проведення краєзнавчих екскурсій ми більш детально розглянемо у наступному розділі.

Експедиція – це форма краєзнавчої діяльності, яка може бути спрямована як на туристсько-краєзнавчий аспект, так і на дослідницьку роботу в межах окремих наукових напрямів (природознавчого, соціально-економічного, промислового, екологічного, природоохоронного, мистецтвознавчого та ін.). Від попередніх форм вона відрізняється більшим обсягом роботи і складністю завдань, що так само вимагає більших зусиль та часу на її проведення.

В організації та проведенні експедицій важливо спланувати дослідницьку роботу, виконання якої залежить від обраних методик проведення та засвоєння учнями базових теоретичних знань і вироблення практичних навичок дослідження певних процесів та явищ (природничих:

грунтознавчих, біогеографічних, геологічних, метеорологічних та ін.; суспільних: народознавчих, економічних, соціальних та ін.; історичних, етнографічних, археологічних, літературно-мистецьких, екологічних та ін.).

В експедиціях, як правило, беруть участь учні з 7 по 10 класи, які вже мають певні навички краєзнавчої роботи та проведення наукових досліджень.

У туристсько-краєзнавчих експедиціях беруть участь учні з досвідом туристських походів, здебільшого 8-9 класів. Ділянки маршруту, що відповідають вимогам до походів з певного виду туризму або передбачають подолання локальних перешкод, розглядаються як маршрути з активними способами пересування. Для таких експедицій встановлюється категорія складності маршруту.

Гурток – це група підлітків, що займаються поглибленим вивченням рідного краю. Краєзнавчі гуртки в загальноосвітніх закладах та позашкільних установах можуть бути організовані за декількома основними напрямками діяльності, зокрема краєзнавчо-туристського, еколого-краєзнавчого, спортивно-туристського, історико-краєзнавчого та ін.

Робота краєзнавчих гуртків підпорядкована вимогам програм, які розроблені Міністерством освіти і науки України. Членами гуртка, як правило, стають учні одного класу або паралелі, які зацікавлені у поглибленому вивченні краю. Заняття гуртка проводять в позаурочний час. Якщо кількість учнів гуртка понад 20 осіб, то варто розбити його на секції.

Секція – це первинна форма шкільних краєзнавчо-туристських об'єднань (гуртків, клубів, товариств). Кількість членів кожної секції становить до 10 учнів. Це забезпечує ефективну роботу секції та дозволяє розкрити індивідуальні особливості кожного із учасників, що позитивно впливає на атмосферу в колективі секції.

Клуб – це найвища форма організації краєзнавчої роботи. Він об'єднує різні секції й гуртки. До клубу може входити 60 і більше учнів. Роботою клубу керує рада, що формується із учителів-консультантів, старост гуртків, редактору стінної газети, голови ради та його заступників. До ради клубу

варто залучати працівників наукових установ, вищих навчальних закладів, громадських організацій та ін.

Члени клубу приймають статут, затверджують емблему, обирають девіз або гімн клубу та отримують облікову картку. Секретар ради клубу веде протоколи загальних зборів клубу.

Товариство – це самодіяльна організація із 40 та більше старшокласників, які мають пізнавальний інтерес до краєзнавчих досліджень, цікавляться географією, історією, соціально-економічними, екологічними та культурними особливостями рідного краю. Товариство складається із декількох споріднених за змістом роботи секцій, наприклад, географічної, історичної, ландшафтознавчої, еколого-краєзнавчої, краєзнавчо-туристської та ін.

Вищим органом самоуправління є загальні збори товариства, що проводяться до 4 разів на рік. На загальних зборах обирають правління товариства (виконавчий орган), голів секцій, відповідального секретаря, головного редактора стінгазети та консультантів, а також затверджують статут товариства та його девіз. У період між загальними зборами, роботою керує президія на чолі з головою правління та його заступниками.

У шкільній краєзнавчій роботі виділяють стаціонарні та туристські форми.

Стаціонарні форми включають роботу на географічному майданчику, фенологічні спостереження, зустрічі із провідними науковцями, видатними митцями краю, відомим постатями земляків, краєзнавчі олімпіади, конференції лекторії, конкурси, виставки, вікторини, видання стінгазети та інших матеріалів про проведені краєзнавчі дослідження.

Туристські форми включають прогулянки, екскурсії, одноденні та багатоденні походи, експедиції, подорожі на різних видах транспорту, туристські зльоти.

Контрольні запитання:

1. Назвіть основні напрями краєзнавчих досліджень природи краю.

2. Які категорії природоохоронних територій та об'єктів Ви знаєте?
3. За якими показниками оцінюють роботу окремого підприємства?
4. У чому полягає мистецтвознавче дослідження краю?
5. Вкажіть відмінності між природними і біосферними заповідниками?
6. У чому відмінність між оронімами та гідронімами?
7. Назвіть основні різновиди топонімів.
8. Визначте групові форми організації краєзнавчої роботи.

Література до теми:

1. Байтеряков О. З. Загальна характеристика туристичних ресурсів України // Краєзнавство і туризм: освіта, виховання, стиль життя (матеріали міжнародної науково-практичної конференції) - Херсон. Херсонський держ. пед. ун-т. - 1998. – С.185-187.
2. Бейдик О. О. Рекреаційно-туристські ресурси України. Методологія та методика аналізу, термінологія, районування. - К: ВПЦ «Київський університет», 2001.
3. Вечерський В. В. Загальні відомості про історико-культурні ресурси в туристичних регіонах України //Туристично-краєзнавчі дослідження. Вип. 2. - К: ЧП Кармаліта. - 1999.
4. Закон України «Про природно-заповідний фонд України» // Відомості Верховної Ради. - 1992, № 34. - с. 502.
5. Горленко В. Ф. Етнографічне районування /Географічна енциклопедія. Т.1.-К.,1989.
6. Горпинич В. О. Словник географічних назв України (топоніми та від топонімічні прикметники). К, Вид-во «Довіра» 2001.
7. Дерєга Л. М. Шкільне географічне товариство – форма управління пізнавальною діяльністю учнів /Л.М. Дерєга // Впровадження сучасних технологій навчання географії у шкільній, вищій, післядипломній освіті: Матеріали Всеукраїнського науково-практичного семінару. – Полтава: ПОІППО, 2006. – С.64-68.

8. Екологічна освіта для сталого розвитку з питань зміни клімату у дошкільній, середній, позашкільній та вищій освіті України. Київ, 2020.
9. Заставний Ф. Д. Географія України. У 2-х кн. – Львів: Світ, 1994.
10. Заставний Ф. Д. Українські етнічні землі. Львів, 1993.
11. Захарченко Е. А. Вивчення та опис ґрунтового розрізу // Основи спостережень за станом довкілля / За ред. С. М. Панченка, Л. В. Тихенко. – Суми: Університетська книга, 2013.
12. Карпенко О. П. Топонім// Українська мова: Енциклопедія – К., 2000
13. Коваль А. П. Знайомі незнайомці. Походження назв поселень України / А. П. Коваль – К.: Либідь, 2001.
14. Конох А.П. Туризм: Навч. пос. для студентів вищих навч. закладів / А. П. Конох, Ф. Ф. Товстопятко, С. А Некрасов. - Запоріжжя: ЗНУ, 2005.
15. Костриця М. Ю. Шкільна краєзнавчо-туристична робота / М. Ю. Костриця, В. В. Обозний – К. Вища школа, 1995.
16. Курняк Л. Д. Екологічна культура: поняття і реальність/ Л.Д. Курняк //Вища освіта України – 2006. - №3. – С. 32-37.
17. Кушнір Л. Особливості проведення краєзнавчої роботи в школі / Л. Кушнір., Л. Гомля // Витоки педагогічної майстерності. – 2012. – Вип. 10.- С. 166-169.
18. Методичний посібник для вчителів з навчального курсу за вибором для учнів 9 (10) класу загальноосвітніх навчальних закладів. Уроки для сталого розвитку/ О. І. Пометун, Л. М. Пилипчатіна, І. М. Сущенко. – К.: Видавничий дім „Освіта”, 2011.
19. Мінкіна Ю.В. Вчитель природничих дисциплін як організатор екологічної освіти школярів (90-ті рр. ХХ ст. – поч. ХХІ ст.) / Ю.В. Мінкіна // Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. Психолого-педагогічні науки. – 2013. – Вип. 2.- С. 191-194.
20. Національна доповідь про стан навколишнього середовища в Україні у 2015 році. – К., 2017.

21. Олішевська Ю. А. Основи краєзнавства: навчально-методичний посібник./ Ю.А. Олішевська. – К., 2011.
22. Пономарьов А. П. Українська етнографія./ А.П. Пономарьов. – К., 1995.
23. Про концепцію екологічної освіти в Україні. Рішення Колегії МОН України від 20.12.2001 № 13/6-19 [Електронний ресурс] – Режим доступу - <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v6-19290-01#Text>
24. Прокопчук В. С. Топоніми рідного краю: метод. посібник. / В. С. Прокопчук. – К.: Рідний край, 1999.
25. Про Національну стратегію розвитку освіти України на період до 2021 року – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/344/2013>
26. Пустовіт Н.В. Екологічна освіта учнів у позашкільних закладах/ Н.В. Пустовіт // Рідна школа. – 2001. - № 5. – С.13-15.
27. Сталий розвиток суспільства: роль освіти. Путівник // За ред. Підліснюк В. В. - К.: Видавництво СПД «Ковальчук». 2005
28. Червона книга України. Рослинний світ / Відповід. ред. Ю. Р. Шеляг-Сосонко. – К.: Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана, 1996.
29. Шелегеда В. І. Навчальна програма «Екологічне краєзнавство» (Основний рівень) «Схвалено для використання в позашкільних навчальних закладах» (протокол засідання Науково-методичної комісії з позашкільної освіти від 25.05.2018 року, лист ІМЗО від 06.06.2018 № 22.1/12-Г-306) [Електронний ресурс] – Режим доступу https://drive.google.com/file/d/1ZLgHeAKFele3q_lp4u3QSIbqkDS7D-9j/view
30. Шпуляр С. Б. Методика створення екологічної стежки. Івано-Франківськ, 2011.
31. <https://zpkrai.jimdofree.com/> - електронний журнал Запорізької обласної організації НСК України.
32. <https://menr.gov.ua/> - офіційний сайт Міністерства енергетики та захисту довкілля України.

РОЗДІЛ 5. ПОЗАКЛАСНЕ ГЕОГРАФІЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО: МЕТОДИ Й ПРИЙОМИ КРАЄЗНАВЧОЇ РОБОТИ

5.1. Особливості підготовки і проведення краєзнавчої екскурсії

Краєзнавча екскурсія є колективним відвідуванням певного об'єкта з пізнавальною чи навчальною метою. Основне завдання – надати можливість учням допитливо вивчати довкілля, знаходити нову інформацію про природну, соціально-економічну, екологічну, культурну складову навколишньої дійсності. Саме екскурсії дозволяють пізнати щось нове і цікаве у щоденному оточенні.

Краєзнавчі екскурсії поділяють на навчальні, які передбачені у програмі шкільного предмету географії, та позанавчальні. Останні екскурсії є добровільними, однак учитель має дбати про те, щоб більшість учнів побувала на запланованих екскурсіях.

Як процес пізнання навколишнього світу, його предметів, властивостей та відношень, екскурсія має дві форми пізнання: чуттєву та логічну (мислення).

Елементами чуттєвого пізнання є відчуття, які фіксуються органами чуттів, сприйняття, що через їх сукупність відображає в свідомості учня цілісний образ предмета, уявлення, яке формує чуттєво-наочний образ об'єкта, що зберігається у свідомості й відтворюється без прямого впливу (дії) самого об'єкта.

У процесі логічного пізнання (мислення) людина порівнює, аналізує і синтезує відчуття й отриману інформацію. Результатом мислення є утворення понять – сукупності суджень про найбільш суттєві ознаки об'єкта або явища.

Технологічний процес розробки та створення екскурсії передбачає процес одержання, обробки та компонування матеріалу. В основі технологічного процесу створення екскурсії лежить екскурсійна методика, що в широкому розумінні означає систему способів цілеспрямованого здійснення будь-якої роботи, а в педагогічній науці та практиці – це

сукупність правил та способів викладання навчальних дисциплін, система прийомів навчання та виховання. Необхідно враховувати залежність прийомів та методів від мети та змісту екскурсії.

Ознаки екскурсії як однієї із форм організації географічного краєзнавства наступні:

- тривалість проведення (від академічної години (45 хв.) до однієї доби);
- тематична спрямованість;
- наявність об'єктів показу;
- переміщення за заздалегідь визначеним маршрутом;
- цілеспрямованість показу об'єктів та їх відповідність обраній меті та темі;
- наявність кваліфікованого керівника-спеціаліста (екскурсовода);
- активна діяльність учасників (спостереження, вивчення, дослідження об'єктів та ін.).

Окрім вказаних загальних ознак екскурсії, існують специфічні риси, що притаманні певним видам екскурсій. Так, наприклад, під час автобусних екскурсій обов'язково відбувається вихід з автобуса для огляду об'єктів показу, під час екскурсії до музею здійснюється ознайомлення з матеріалами, що розміщені на стендах, в процесі виробничих екскурсій демонструють роботу певних агрегатів, механізмів та устаткування тощо.

Для уникнення поверхового огляду об'єктів з гідом важливо дотримуватись відповідних ознак екскурсії, що власне робить її дієвою формою позакласної краєзнавчої роботи. Важливим критерієм екскурсії є виконання конкретних функцій. Екскурсії повинні реалізувати пізнавальну функцію та задовольняти інформаційні, духовні й естетичні потреби учнів.

Основні функції краєзнавчих екскурсій: наукова інформативність, організація дозвілля, формування інтересів, розширення світогляду та формування культури поведінки, задоволення навчальних, духовних й естетичних потреб.

Виходячи із ознак екскурсії, в процесі її підготовки та реалізації кожен екскурсовод (вчитель) повинен дбати про науковість, наочність та глибину змісту екскурсії. Ефективність екскурсії значною мірою залежить від вміння екскурсовода образно та доступно викласти матеріал слухачам, від володіння технологією та методикою її підготовки і проведення.

Екскурсійний технологічний процес складається з двох основних розділів – підготовки та проведення.

Під час підготовки екскурсії виділяють наступні етапи:

- визначення мети й завдань;
- вибір теми;
- вибір літератури та складання бібліографії;
- знайомство з експозиціями та фондами музеїв за темою;
- відбір екскурсійних об'єктів;
- розробка маршруту екскурсії;
- об'їзд та обхід маршруту екскурсії;
- підготовка контрольного тексту екскурсії;
- комплектування «портфеля екскурсовода»;
- вибір методичних прийомів проведення екскурсії;
- визначення техніки проведення екскурсії;
- складання технологічної карти;
- підготовка індивідуального тексту;
- затвердження екскурсії директором школи чи позашкільного

закладу.

В цілому організація екскурсії передбачає три основних етапи екскурсії: підготовчий, проведення, завершальний. При цьому важливо, чи планується проведення екскурсії за розробленими раніше маршрутами, чи розробка нової екскурсії.

Для підготовки нової екскурсії, як правило, створюють робочу групу з декількох учителів та представника дирекції. На підготовчому етапі екскурсії передбачається наступна послідовність дій:

- визначення мети та підготовка маршруту майбутньої екскурсії;
- підбір об'єктів показу, що найкраще розкривають обрану тему й мету екскурсії;
- визначення хронометражу екскурсії, включаючи час необхідний для переходу чи переїзду між об'єктами показу, розповіді про кожен із них та загальну тривалість екскурсії. Для учнів загальноосвітніх шкіл тривалість екскурсії здебільшого не перевищує 1 години;
- складання плану показу кожного з об'єктів (визначити порядок обходу та точки огляду, які дозволять побачити характерні ознаки об'єкта);
- підготувати конспект розповіді (врахувати рівень складності матеріалу, за необхідності адаптувати його до віку учасників екскурсії) та питання, які доцільно поставити протягом екскурсії.

Для досягнення мети екскурсії вчитель-екскурсовод має продумати послідовність розповіді та елементів показу й підібрати відповідні коментарі до кожного об'єкта.

Метою екскурсії може бути виховання громадянської свідомості, сприяння формуванню світогляду та національної ідеї, ознайомлення з унікальною природною, історико-культурною спадщиною, моральне, екологічне, естетичне та національно-патріотичне виховання.

Для визначення теми та мети екскурсії вирішальне значення мають екскурсійні об'єкти. Здебільшого до них належать такі: пам'ятки історії та культури, експозиції музеїв та виставок, пам'ятки природи та інші об'єкти й території ПЗФ, зокрема регіональні ландшафтні парки, національні парки, ботанічні сади, парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва, дендрологічні парки, інженерні споруди, будівлі, пов'язані з перебуванням відомих людей, промислові об'єкти та ін.

Екскурсійні об'єкти класифікують за:

- змістом: однопланові (будинок, твір живопису, вид рослин) та багатопланові (пам'ятка архітектури та мистецтва, архітектурні ансамблі,

інженерна споруда, які одночасно є історичними та культурними пам'ятками, тощо);

- функціональним призначенням: основні (без яких неможливо розкрити зміст екскурсії); додаткові (пов'язані із локальними подіями, окремими епізодами та фактами, вони допомагають у розкритті змісту, теми в цілому);

- за ступенем збереження: збережені повністю, ті що зазнали змін, але збереглися у своїй основі (Кирилівська церква у Києві); перебудовані (Золоті ворота у Києві); реконструйовані, відтворені заново (комплекс Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві); не збереглися, але демонструються як пам'ятні місця.

Добір об'єктів проводиться на основі їх значення для розкриття теми екскурсії. Також враховують пізнавальну цінність об'єкта, його популярність, екзотичність, яка іноді пов'язана з легендою, виразність, неповторність та місце розташування, доступність.

Варто прагнути до широкого та багатопланового показу об'єктів та уникати включення до екскурсії схожих об'єктів, які не мають суттєвої нової інформації по темі.

Дуже важливим етапом підготовки є вивчення та накопичення матеріалу екскурсії: екскурсовод повинен знати по темі достатньо багато інформації, передбачити питання, які можуть цікавити дітей, та розробити уточнюючі питання для них, що дозволить краще засвоїти нову інформацію.

Після детального вивчення існуючих наукових, літературних джерел з теми та складання бібліографії та огляду об'єктів в натурі, потрібно вибрати із усієї наявної інформації ту, яка безпосередньо буде використана під час проведення екскурсії.

Важливим етапом є створення технологічної документації (картки (паспорти) екскурсійного об'єкта, куди занесені відомості про нього). Чим докладніше картка заповнена, тим легше буде з нею працювати при упорядкуванні тексту екскурсії.

До картки (паспорту) об'єкта слід заносити наступну інформацію:

- найменування пам'ятки (первісне та сучасне), а також назву, під якою пам'ятка відома серед населення;
- дату історичної події, з якою пов'язана пам'ятка, або дату її створення;
- місцезнаходження об'єкта, поштову адресу;
- опис пам'ятки (під'їзд до неї, її автор, дата спорудження, основні матеріали, з якого виготовлено, за наявності текст меморіального напису);
- джерела відомостей (література, архівні матеріали, усні перекази, основні опубліковані роботи, що містять відомості про об'єкт);
- збереження пам'ятки (стан об'єкта та прилеглої території, дата останньої реставрації);
- на кого покладено охорону пам'ятки (яким рішенням);
- в яких екскурсіях використовується;
- дата складання картки, прізвище, ім'я та посада особи, яка склала картку.

До картки додається фото об'єкта (сучасний вигляд). Після оформлення картотеки переходять до складання маршруту. Існує три варіанти побудови маршруту: хронологічний, тематичний, тематико-хронологічний. При визначені напрямку руху враховують наступні вимоги:

- об'єкти на повинні бути розташовані досить близько один від одного (закривати чи контрастувати один з одним);
- перехід або переїзд між об'єктами має бути не більше 10-15 хв, щоб уникнути тривалих пауз під час екскурсії;
- неприпустимі повторні переходи або проїзди однією й тією ж дорогою;
- необхідно враховувати наявність місць для зупинки автобуса, для безпечного виходу групи, наявність майданчиків для огляду.

Після складання маршруту учасники творчої групи здійснюють обхід (об'їзд) наміченого маршруту, в процесі якого уточнюють схему маршруту,

потім її узгоджують з ДАІ, роблять копії й роздають методистам та учителям, екскурсоводам та водіям.

Підготовка тексту екскурсії передбачає оформлення контрольного тексту та індивідуального тексту екскурсовода. Якщо екскурсію буде проводити вчитель, то він готує лише індивідуальний текст. Основні вимоги, що висуваються до тексту екскурсії такі: стислість, чіткість формулювань, фактологічний матеріал (дати, цифри, факти, назви, прізвища та ін.), що потрібний для повного розкриття теми, відповідність інформації темі, достовірність, літературна мова.

Індивідуальний текст відображає структуру екскурсії, побудований у відповідності до її маршруту. Матеріал подається у тій же послідовності, що й показуватимуть об'єкти. Всі частини індивідуального тексту формують за такою схемою:

- характеристика об'єкта та загальна інформація про історичний період, в якому він був побудований або створений;
- матеріал про конкретну подію, що пов'язана з об'єктом;
- узагальнення та висновки.

Структурні частини індивідуального тексту будь-якої екскурсії зберігають загальну послідовність вступу, основної та заключної частини.

Наступним етапом є формування «портфелю екскурсовода» – теки, що містить комплект інформаційних матеріалів, які використовуються екскурсоводом в ході екскурсії. До неї входять матеріали, що дозволяють краще наповнити змістову частину екскурсії, це, зокрема, фото первісного вигляду об'єкта, фото авторів або відомих людей, що мали відношення до об'єкта, копії документів та архівних матеріалів, рукописів і т. д. До портфелю природничих екскурсій варто включити опис рослин, мінералів, схеми природоохоронних об'єктів та територій природно-заповідного фонду, їх зразки тощо. До «портфелю екскурсовода» обов'язково входять мапи, схеми, малюнки та зразки продукції (у випадку екскурсії на підприємство).

Матеріали повинні бути виразними та якісними, містити коротку анотацію (довідку) про кожен експонат портфелю.

Підготовка екскурсії завершується складанням технологічної карти екскурсії. *Технологічна карта* – документ, що визначає логічну послідовність перегляду екскурсійних об'єктів на маршруті. Тобто у ній подається інформація про те, як провести екскурсію, як краще організувати показ, які методичні прийоми слід застосувати для того, щоб екскурсія пройшла успішно. Технологічна карта складається зі вступу, основної частини та заключення.

На завершальному етапі розробки екскурсії відбувається отримання рецензії від фахівців та узгодження її проведення із керівництвом школи.

5.2. Методичні прийоми екскурсійного показу

Показ в екскурсії – це процес реалізації принципу наочності, наочний спосіб ознайомлення з екскурсійними об'єктами, сукупність дій екскурсовода, спрямована на виявлення сутності об'єкта. Його часто ототожнюють із терміном «демонстрація». Демонстрація – це публічний показ, розрахований на групове сприйняття певного предмета чи явища. Такий показ характеризують як дію особи (екскурсовода-учителя), яка представляє об'єкт для огляду групою людей (учнів, екскурсантів).

Завдання екскурсійного показу:

- показати екскурсійні об'єкти, які знаходяться у полі зору екскурсантів;
- продемонструвати об'єкти, які не збереглися, використовуючи фотографії та малюнки;
- показати об'єкт таким, яким він був в початковому вигляді або під час певної історичної події;
- відтворити зорову картину події, процесу, що відбулися на цьому місці;
- відтворити дії відомої особи, які відбувалися на цьому місці [12].

Без показу об'єктів немає екскурсії. Показ – це не пасивне, а цілеспрямоване спостереження об'єктів, процесів, що потребує активних дій як зі сторони екскурсовода, так і зі сторони екскурсантів (школярів).

Цілеспрямованість показу – це вибірковість і послідовність демонстрації об'єктів відповідно до логічності викладення матеріалу, виділення основних об'єктів, зв'язок нових об'єктів (будівель, експонатів) зі старими. Тобто це багатоаспектний процес виділення зорової інформації щодо об'єктів, спрямований на виявлення сутності предмета, та на те, щоб діяльність учнів відбувалася послідовно згідно основної мети екскурсії.

Особливість показу полягає у здатності виявити, розкрити ту чи іншу якість (властивість, подібність, відмінність) об'єкта, можливість зробити очевидним певні характеристики й ознаки, що є непомітними на перший погляд.

Показ об'єктів повинен здійснюватися від загального до окремого, від відомого до невідомого, від близького до далекого.

Ефектний показ завжди активізує екскурсантів. Він забезпечується дотриманням певних вимог, зокрема: правильно обране місце та час показу, можливість відвернути увагу екскурсантів від об'єктів, не пов'язаних з темою екскурсії, використання руху учнів як методичного прийому при показі, підготовка учасників до спостереження об'єктів, особисті вміння та навички екскурсовода (учителя).

Методично обґрунтованою послідовністю показу є наступна: характеристика – пояснення, що собою являє об'єкт, опис його характерних ознак; мета створення об'єкта, його призначення; екскурсійний аналіз, порівняння (огляд окремих частин об'єкта); коротка довідка про об'єкт (екскурсовод називає автора пам'ятки, хто створив/побудував, спроектував об'єкт); подача оцінки історичної події, що пов'язана з об'єктом.

При визначені техніки екскурсійного показу доцільно звернути увагу на ключові моменти: вибір місця розташування групи, розстановка групи для огляду певного об'єкта та вибір засобу показу.

Вибір місця розташування передбачає пошук найбільш сприятливої точки, звідки об'єкт зорово сприймається найкраще, видно потрібні деталі. Крім того, важливо забезпечити безпеку та зручності всім учасникам. Оглядовий майданчик повинен бути віддалений від проїжджої частини дороги, надійно захищений від руху транспорту й потоку пішоходів, а також від яскравого сонця, вітру, шуму, знаходитися осторонь від небезпечних зон ремонтних, будівельних та інших робіт, зон каменепадів у гірських районах і т. д. Потрібно уважно слідкувати за наявними дорожніми та обмежувальними знаками, дотримуватись правил дорожнього руху.

Розстановка групи має відбуватися таким чином, щоб усі екскурсанти могли добре бачити об'єкт та чути розповідь екскурсовода. Найбільш зручним є розташування групи напівколом, коли екскурсовод стоїть з краю упівоберта до групи, що дозволяє йому тримати у полі зору й об'єкт показу, і групу.

У процесі показу важливо враховувати положення об'єкта відносно екскурсантів (ракурс) та віддаленість від них, що впливає на сприйняття учасників екскурсії.

Засобом показу, як правило, є певний жест, завдяки якому екскурсовод орієнтує екскурсантів на потрібний об'єкт. Жести екскурсовода повинні відповідати змісту, темпу розповіді й використовуватися лише за потреби.

До методичних прийомів показу належать наступні:

- Прийом попереднього огляду;
- Прийом виділення об'єкта з навколишнього середовища;
- Прийом панорамного показу;
- Прийом зорової реконструкції (відтворення);
- Прийом зорового монтажу;
- Прийом локалізації подій;
- Прийом абстрагування;
- Прийом зорового порівняння;
- Прийом інтеграції;

- Прийом зорової аналогії;
- Прийом переключення уяви;
- Прийом руху.

Виходячи з того, що показ в екскурсії є двостороннім процесом, який об'єднує активні дії екскурсовода та активну діяльність учасників (спостереження, вивчення, дослідження об'єктів), головне завдання екскурсовода полягає у тому, щоб навчити екскурсантів правильно споглядати й вивчати об'єкти. Це завдання можливо виконати за умови використання вказівок екскурсовода на певному етапі екскурсії. Одні вказівки дають до початку показу, інші – під час показу, треті – в кінці спостереження.

Перейдемо до характеристики відділених прийомів показу. *Попередній огляд* використовують на першому етапі спостереження, коли учасники екскурсії уже знаходяться безпосередньо біля об'єкта. В процесі попереднього огляду екскурсовод спрямовує увагу екскурсантів на сутність об'єкта, його загальні ознаки, що дозволяють сформулювати уявлення про історичну місцевість, в якій був створений об'єкт або природне середовище, яке його оточувало.

Іноді доречним є використання вступного слова екскурсовода, що має зорієнтувати групу на основні якості об'єкта та конкретні особливості, які потрібно виявити під час спостереження.

У випадку проведення екскурсії на території природних об'єктів важливо на початку подати умови формування певних ландшафтів та окремих об'єктів, що становлять пізнавальний інтерес й дозволяють дослідити певні процеси та явища, що відбувалися раніше на території та власне зумовили формування певних об'єктів.

Під час попереднього огляду важливо використати метод аналізу об'єкта, який передбачено оглянути. Метод аналізу є одним із найбільш ефективним в процесі визначення та вивчення характерних ознак об'єкта та забезпечення пізнавального інтересу до об'єкта та екскурсії в цілому.

Використання методу аналізу пов'язано із прийомом виділення об'єкта із навколишнього середовища, тобто його виокремлення. В процесі природознавчого аналізу для визначення властивостей та ознак об'єкта застосовують методи окремих напрямів географічних досліджень (геоморфологічних, ґрунтознавчих, гідрологічних, геоекологічних, біогеографічних і т. д.). Важливо в процесі аналізу встановити різноманітні зв'язки об'єкта з іншими складовими середовища, що його оточують.

Прийом панорамного показу дає можливість спостерігати за об'єктом з видового майданчика або придатних для цих цілей споруд (вежі, мости, дзвіниці, пагорби та інші точки, звідки відкриваються панорамні місця такі як долини річок, архітектурні комплекси, руїни замків, поля битви та ін.).

Варто під час панорамного показу широкої картини, яка відкривається спостерігачам, виявити композиційний центр та привернути увагу саме до тих об'єктів, що розкривають тему екскурсії та дозволяють використати принцип від загального до конкретного.

Прийом зорової реконструкції (відтворення) дозволяє вербальним способом відтворити первісний вигляд історико-культурної пам'ятки чи природного об'єкта. Частіше за все він використовується під час показу пам'ятних місць, де проходили воєнні події, важливі політичні події, несприятливі природні процеси чи стихійні явища. Також використання даного прийому є доречним під час розповіді про життя та діяльність відомих особистостей, державних та громадських діячів, літераторів, композиторів, учених та винахідників тощо.

Завдання прийому – дати можливість «зорово» відтворити пам'ятні місця, споруди в їх первісному вигляді в уяві екскурсантів. Використовуючи цей прийом, учитель (екскурсовод) має намалювати таку картину, щоб учасники могли сформулювати чітке зорове уявлення про місцевість, що оточувала об'єкт, події, які відбувались неподалік або безпосередньо в приміщенні, про побут та життя, творчість власників будинку, палацу та ін.

Якщо об'єкт частково зруйнований, провести зорову реконструкцію дозволяють уцілілі частини та деталі. Якщо ж вони повністю відсутні, потрібно використати матеріали «портфеля екскурсовода» (фото, ескізи, малюнки, схеми, креслення тощо). Успіх використання прийому зорової реконструкції залежить від підготовки екскурсовода та його майстерності.

Прийом зорового монтажу подібний до прийому зорової реконструкції. Він дозволяє скласти необхідний образ, поєднуючи зовнішній вигляд декількох пам'яток та їх окремих частин. Тобто запозичуючи окремі деталі в інших об'єктів, що збереглися, екскурсовод допомагає сформуванню уявлення про той об'єкт, що частково зруйновано або докорінно змінено після ремонту, зміни власників й т. д. Під час використання прийому зорового монтажу доречними є фото, креслення, малюнки, схеми, що допоможуть відновити первісний вигляд об'єкта спостереження.

Прийом локалізації подій. Цей прийом дозволяє обмежити увагу учасників екскурсії на окремих ділянках території та подіях, скеровуючи їх увагу на потрібні об'єкти та їх частини. Саме цей прийом дозволяє перейти від загального до конкретного.

Основні аспекти вказаного прийому вимагають від екскурсовода відокремити подію, що розглядається, від загального процесу або інших подій. Щоб вказати екскурсантам, на який експонат звернути увагу, наприклад, під час екскурсії до музею-садиби чи історичної будівлі, використовують «саме у цій кімнаті працював...», «за цим столом було підписано важливий історичний документ...» і т. д.

Прийом абстрагування. Виходячи з того, що абстрагування – це виділення подумки окремих ознак, властивостей, зв'язків конкретного предмету тощо, даний прийом дозволяє виділити з цілого комплексу об'єктів той, який в подальшому буде детально проаналізовано або досліджено. Використанню цього прийому передують пояснення екскурсовода щодо окремих частин предмету, споруди, архітектурного комплексу, які є предметом показу та мають відношення до теми екскурсії.

Прийом зорового порівняння. Цей прийом побудований на зоровому та словесному порівнянні різних предметів або частин одного об'єкта з іншим, що знаходяться поруч перед очима екскурсантів, або ж один із порівнюваних об'єктів був показаний раніше, і його намагаються реконструювати подумки після нагадування про нього екскурсоводом. Екскурсовод здійснює порівняння явищ, окремих предметів чи їх ознак, що дозволяє екскурсантам відтворити у своїй уяві потрібні спогади та краще уявити розміри об'єкта, його висоту, матеріали, із яких він був створений, та скоротити обсяги другорядної інформації, особливо цифр, що, як правило, погано запам'ятовуються.

Одне із головних завдань цього методичного прийому – виявлення характерних рис та особливостей об'єкта, підкреслення його унікальності і неповторності. Наприкінці спостереження екскурсовод повинен назвати тотожні елементи двох об'єктів, що порівнювалися, або ж їх відмінності.

Прийом інтеграції (відбудови, доповнення). Прийом побудований на об'єднанні в єдине ціле окремих частин об'єкта, який спостерігається. Показуючи будівлю, споруду, пам'ятне місце, екскурсовод йде шляхом об'єднання (інтеграції) різних деталей, властивостей в одне ціле.

Доречним є використання прийому інтеграції при показі архітектурного комплексу, відвідуванні скансену, коли спочатку оглядають окремі будинки чи споруди, а потім екскурсовод характеризує ансамбль як єдність декількох будинків як одне ціле (як один об'єкт).

Прийом зорової аналогії. Прийом побудований на використанні загальнонаукового методу пізнання – аналогії. Здебільшого в процесі його використання відбувається порівняння та пошук аналогії між об'єктом показу та світлиною іншого об'єкта, який спостерігали раніше. Цей прийом дещо складніший, ніж прийом зорового порівняння, оскільки вимагає від екскурсантів активного пошуку аналогії та відтворення у пам'яті тих об'єктів, що були оглянуті напередодні. Важливо, що під час огляду екскурсанти по-різному запам'ятовують деталі та характерні риси об'єктів і

тому можуть дещо по-різному відновлювати спогади про них та відшукувати аналогічні деталі під час використання екскурсоводом прийому зорової аналогії. Інколи цей прийом називають також прийом асоціації, оскільки спрямований на пошук подібності, схожості місця розташування чи подій. Досить рідко його використовують для пошуку протилежностей, відмінностей.

Прийом переключення уваги використовують, коли відбувається перенесення уваги екскурсантів на абсолютно відмінний від попереднього предмету об'єкт. Так, наприклад, після огляду старовинної споруди екскурсовод переводить увагу групи на сучасний будинок. Такий контрастний показ об'єктів збагачує екскурсантів яскравими враженнями та дозволяє краще запам'ятати й зрозуміти особливості попереднього об'єкта.

Прийом руху. Важливо розрізняти два поняття «рух» як ознаку екскурсії та як методичний прийом. Рух як методичний прийом є переміщенням екскурсантів поблизу об'єкта або вздовж нього (вздовж муру, каньйону, величної споруди) з метою кращого споглядання. Це дозволяє зрозуміти реальні масштаби споруди, її висоту, протяжність та інші параметри фортифікаційних мурів, архітектурних ансамблів, крутизну схилів каньйону й т. д. Крім того, рух групи використовують для показу окремих об'єктів, як правило, значних за площею поле битви, довгі вулиці, архітектурні комплекси, площі, панорами міст, інженерні споруди (телевізійні вишки, мости, оглядові майданчики), що дозволяє зробити багатоплановий показ об'єктів, виявити певні деталі, що повторюються, або проаналізувати відмінності. До цього методичного прийому належить також рух, спрямований на об'єкт, наприклад, монументального мистецтва, коли група екскурсантів поступово наближається до об'єкта, що перебуває на значній відстані, й з часом має можливість спостерігати реальні масштаби споруди та окремі деталі, які неможливо розгледіти на відстані. Також цей прийом використовують під час огляду окремих кімнат у будинку чи цехів на промисловому підприємстві, катакомб. Іноді використовують рух навколо

пам'ятки, споруди, окремого мікрорайону міста, щоб підкреслити раціональність вибору місця для його створення та підкреслити функціональні особливості.

5.3. Методичні прийоми розповіді

Розповідь під час екскурсії – це умовна назва усної частини екскурсії, що містить повідомлення, коментарі, короткі довідки та пояснення, які екскурсовод дає членам екскурсійної групи.

Розповідь під час екскурсії допомагає реконструювати все те, що в даний час не може побачити екскурсант. Завдання методичних прийомів розповіді полягає у донесенні фактів, прикладів, подій таким чином, щоб учні отримали образне уявлення про те, яким чином все відбувалося під час описаних екскурсоводом подій.

Основні вимоги до розповіді під час екскурсії: конкретність, відповідність тематиці, логічність та послідовність викладу, зв'язність, стислість, переконливість та достовірність, доступність та завершеність суджень, науковість.

Словесний аспект в екскурсії присутній не лише у розповіді екскурсовода, але також у відповідях на запитання екскурсантів, у вступному слові та у заключній частині екскурсії, під час висновків та під час демонстрування матеріалів «портфеля екскурсовода».

У зв'язку з цим, прийоми розповіді поділяють на дві групи. До першої групи відносять прийоми, які пов'язані з формою розповіді (довідка, опис, репортаж, цитування). Основне їх завдання полягає у подачі інформації, яку потрібно засвоїти та запам'ятати екскурсантам. До другої групи прийомів входять прийоми характеристики, пояснення, підготовлені питання для екскурсантів, приклади із свідчень очевидців подій, цитування, «питання-відповіді» тощо [1].

Розглянемо більш детально окремі прийоми розповіді, що використовують під час екскурсій.

Прийом екскурсійної довідки використовується у поєднанні із зоровою реконструкцією, локалізацією, абстрагуванням. Екскурсійна довідка – це стисла інформація про об’єкти, що планується оглянути, короткі дані про час виникнення, побудови, природні умови формування тощо. Довідки найчастіше подаються на початку екскурсії. Під час оглядових (багатопланових) екскурсій містом довідку подають в автобусі або іншому транспортному засобі під час руху.

Прийом опису використовують для покращення сприйняття об’єкта шляхом подачі характерних рис, ознак предмету, огляду особливостей його зовнішнього вигляду й т. д. На відміну від опису окремих об’єктів (архітектури, культури, мистецтва, пам’яток природи), опис історичних подій та природних умов формування має доволі образний характер. Прийом опису подій, явищ має підпорядкований характер та є найбільш доречним у поєднанні із прийомом зорової реконструкції.

Прийом характеристики побудований на визначенні характерних властивостей та якостей предмета, явища, людини. При використанні прийому характеристики розкриваються якісні характеристики, ознаки об’єкта (пізнавальна та художня цінність, художні переваги, оригінальність авторського рішення, виразність, збереженість та ін.).

Прийом пояснення є невід’ємною частиною всіх екскурсій для школярів. Найбільш широко використовують у навчальних екскурсіях на підприємство та на природничих екскурсіях.

Прийом пояснення передбачає виклад матеріалу, коли окрім довідки про певну подію, явище розкриваються сутність та причини, що їх зумовили (пояснюється зміст відображеного явища чи процесу на об’єкті огляду та наслідки його впливу). Особливість прийому в тому, що він носить доказовий характер. Крім того, будь-яка екскурсія для школярів передбачає окрім показу об’єктів певні завдання (групові чи індивідуальні), які мають виконати учні під час екскурсії, а також пояснення цих завдань, методики їх

виконання й вимоги до представлення результатів після завершення екскурсії.

Прийом коментування використовується у процесі викладення матеріалу, який пояснює зміст події або задум автора представленого предмету чи історико-культурної пам'ятки, пам'ятки садово-паркового мистецтва та ін. Іноді коментар подають як критичні зауваження щодо стану об'єкта, його змін під час реконструкції, особливості інженерних споруд, які негативно вплинули на збереження об'єкта. Використання прийому є виправданим протягом огляду експозицій музею, галереї, відвідування виставок та спостереження за виробничими процесами, наслідками нераціональної господарської діяльності.

Прийом цитування передбачає використання цитат відомих людей, які робили висновки про значення об'єктів показу та пов'язаних з ними подіями. Можуть бути використані уривки з документів, статей, щоб викликати у свідомості екскурсантів зоровий образ та посилити розповідь екскурсовода. Цитати дозволяють більш яскраво висловити думку, зберігаючи автентичність певного історичного періоду, колорит регіону, його культурні особливості та елементи побуту й діяльності людей.

Прийом літературного монтажу дає можливість відтворити події, відчуття їх динаміку. Його використання полягає у підборі та використанні уривків з різних літературних творів, документальних матеріалів, статей періодичних видань та ін. Зміст цих уривків допомагає розкрити підтему чи одне із ключових питань. Найчастіше даний прийом використовують у тематичних екскурсіях, особливо у літературно-мистецьких та військово-патріотичних. У деяких випадках його використовують як заміну до прийому реконструкції. Він має високий емоційний вплив на екскурсантів та передбачає певні артистичні здібності та велику обізнаність екскурсовода.

Близьким до попереднього є *прийом художньої розповіді*, який забезпечує високу емоційність та передбачає декламування уривків з прози чи поезії, що безпосередньо стосується місця огляду чи об'єкта показу.

Прийом співучасті дозволяє створити в екскурсантів відчуття безпосередньої участі у події та перебування у певному історичному проміжку часу. Зазвичай прийом використовують, коли звертаються до групи словами: «Уявіть собі, що саме в цьому будинку...». Далі ж подається детальний опис ситуації, зорова реконструкція історичних подій.

Прийом посилення на свідчення очевидців надає можливість образно відтворити події. При цьому очевидцями не обов'язково виступають конкретні особи. Ними можуть бути предмети та споруди, що знаходяться безпосередньо на місці огляду (вікові дерева, фортеці, величезні валуни).

Прийом персоніфікації використовують для уявного створення образу певної особистості (державного діяча, дослідника, митця) шляхом образної розповіді про особливості життя, певні яскраві епізоди з їхньої біографії, що викликає жвавий інтерес в аудиторії.

Прийом проблемної ситуації допомагає активізувати екскурсантів, підштовхнути їх до роздумів, викликати інтерес до вирішення проблемної ситуації, розкриття причинно-наслідкових зав'язків, а також закономірностей у поширенні об'єктів та явищ. Постановка проблеми змушує школярів замислитися та знайти відповідь на питання, а іноді спонукає до пошуку альтернативного розв'язання проблемної ситуації.

Прийом індукції застосовують в розповіді, коли необхідно здійснити перехід від окремих одиничних випадків, фактів до загальної картини, загальних висновків, тобто від часткового до загального. Наприклад, після характеристики однієї будівлі екскурсивод переходить до опису цілого ансамблю.

Прийом дедукції передбачає перехід від загального до конкретного і є за своєю суттю протилежним до попереднього прийому. Досить часто прийом індукції використовують у поєднанні з прийомом дедукції, що лише збагачує екскурсію.

Прийом «питання-відповіді» полягає в постановці питань екскурсантам під час розповіді з метою мотивації їхнього пізнавального інтересу та

підтримки контакту із групою. Більша частина питань зорієнтована на загострення уваги школярів до теми та змісту екскурсії.

Прийом завдань також сприяє активізації знань та глибокому засвоєнню інформації у процесі екскурсії. Завдання мають бути не складними і зорієнтованими на відомості про об'єкти показу та відомих постатей чи події, які з ними пов'язані. Прикладом таких завдань є питання, по'язані із видатними людьми, які творили в певний період історії, або ці питання можуть стосуватися визначних робіт письменників, художників, дослідників та ін.

До особливих методичних прийомів екскурсії відносять *зустрічі школярів із учасниками важливих подій*, що відбувалися на території краю, *прийоми дослідження*. Наприклад, оглянути уважно місцевість і виявити певні предмети, що свідчать про причини, наслідки подій та ін., що умовно можна назвати «пошук свідків минулих часів» тощо.

Прийом демонстрації наочних засобів з відповідними коментарями екскурсовода. *Прийом контрасту* використовують, щоб підкреслити істотні зміни у навколишньому середовищі чи зовнішньому вигляді об'єктів показу. Іноді його доповнюють за допомогою використання документальних відеофільмів та інших засобів, що дозволяють краще візуально сприймати матеріал. Також до особливих методичних прийомів належить *використання (включення) органів чуттів* (слуху, смаку, дотику, нюху) для більш ефектного впливу на відвідувачів та їх налаштування на засвоєння потрібної інформації. У природознавчих екскурсіях відчуття від дотику до окремих зразків мінералів, стовбурів дерев сприяє закріпленню інформації, отриманої від екскурсовода, та розвиває асоціативне мислення. Слух співу птахів, шуму листя, прогулянка босоніж по траві й т. д. сприяють емоційному налаштуванню групи на подальше сприйняття інформації.

5.4. Техніка проведення екскурсії

Одним із важливих завдань екскурсії є формування у школярів певного ставлення до теми екскурсії, сприйняття окремих подій та явищ, розуміння конкретної ситуації, яка зумовила появу предметів огляду.

Велику роль в цьому відіграє матеріал екскурсії, методика його подання та певний «кут зору» на подію, її оцінка екскурсоводом, а також його вміння донести інформацію та переконати екскурсантів у своїй правоті. Більшість учнів сприймає точку зору екскурсовода як основу для розуміння матеріалу та відношення до об'єктів показу й розповіді.

До техніки проведення екскурсії висувають декілька вимог: знайомство екскурсовода з групою (у випадку, коли вчитель не є екскурсоводом, а виконує виключно супровід групи); правильне розташування групи біля об'єкта огляду; вихід групи із транспортного засобу та повернення до нього (у випадку автобусної екскурсії; використання мікрофону; дотримання часу, що відведений на екскурсію в цілому та на розкриття окремих підтем; відповіді на питання екскурсантів.

Важливо дотримуватись оптимального співвідношення показу та розповіді, використання елементів аналізу об'єктів, які сприймаються візуально, та залученню декількох методичних прийомів показу й розповіді, що забезпечує значну ефективність екскурсії як форми організації позакласної роботи з географічного краєзнавства.

Для вдалої методики проведення екскурсії необхідно логічно й послідовно використовувати поєднання показу та розповіді, що сприяє взаємодії екскурсовода, об'єктів та екскурсантів. Міра активності цих компонентів, їх зростаюча роль впливають на якість екскурсії в цілому та визначає ефективність показу як основного елементу екскурсії. Важливо підказувати аудиторії, що саме і як спостерігати, щоб учні з максимальним ефектом здійснили відповідні спостереження та не втратили інтерес до кінця екскурсії. Правильний вибір першого об'єкта показу дозволяє викликати яскраві емоції та формує комфортний психологічний настрій, який визначає

ставлення до подальшої інформації та постаті самого екскурсовода. Саме несподіваність, новизна візуального матеріалу викликають пізнавальний інтерес до екскурсії. Подальше використання об'єктів та інформації необхідно організувати таким чином, щоб до кінця екскурсії зберегти відповідний мікроклімат, увагу групи та активність кожного учасника. Активізація екскурсантів є прямим наслідком якісної та ефективної роботи екскурсовода.

Якщо екскурсія передбачає використання транспортного засобу, то до виходу групи із автобусу екскурсовод має пояснити кількість зупинок та дати поради щодо послідовності руху групи, часу який відводиться на спостереження запевним об'єктом, за необхідності варто зауважити на обов'язковості дотримання правил дорожнього руху, якщо передбачено перехід через проїжджу частину. На зупинках, де заплановано вихід групи, екскурсовод виходить першим із автобусу, показуючи напрямок руху до об'єкта. Важливо дотримуватися регламенту екскурсії, що впливає на графік руху автобусу. Необхідно також передбачати паузи під час екскурсії між окремими частинами розповіді, розповіддю та екскурсійною довідкою, логічним переходом і розповіддю про об'єкти та події, що по'язані з ними. Паузи дозволяють екскурсантам обдумати отриману інформацію, сконцентрувати увагу на огляді об'єкта, а також зробити необхідний перепочинок. Також паузи є доречними під час екскурсій, що проводять з патріотично-виховною метою та передбачають використання елементів ритуалу, про які екскурсовод обов'язково попереджає групу та повідомляє про необхідність дотримання ритуалів під час відвідування історичних місць, поховань, меморіальних комплексів та ін.

Техніка проведення екскурсії повинна забезпечувати стійкість мотивованої та постмотивованої уваги, яка забезпечується новизною та незвичністю об'єктів, а також врахуванням особливих ознак уваги, таких як обсяги уваги, розподілення уваги, переключення уваги та здатність молоді до швидкого відволікання уваги.

Мотивована (свідома) увага визначається активністю екскурсантів. Вона вимагає вольових зусиль, спрямовується й утримується за допомогою правильно поставленого завдання перед учнями на початку екскурсії та безпосередньо під час розповіді.

Постмотивована увага характеризується тим, що вона зумовлена інтересом до об'єкта саме завдяки вмінню екскурсовода зацікавити учнів своєю технікою показу об'єктів та відповідним супроводом вдало підібраних матеріалів «портфеля екскурсовода», певною майстерністю емоційної подачі інформації, здатністю використовувати методичні прийоми показу та розповіді. Важливо враховувати, що учні швидко втомлюються та нездатні довго концентрувати увагу за умов стороннього шуму, монотонного та одноманітного викладу матеріалу. Цікава форма викладу матеріалу сприяє утриманню уваги екскурсантів до розповіді. Згодом, коли увага слабшає, варто перейти до об'єктів спостереження, а пізніше – до подачі цікавих фактів чи подій, пов'язаних з об'єктом показу та подальшим переходом до активізації уяви учнів шляхом створення уявних образів та ситуацій екскурсоводом, що дозволяє комбінувати враження школярів та формувати стійкий інтерес до змісту екскурсії.

5.5. Особливості підготовки та проведення краєзнавчої експедиції

Краєзнавчі експедиції варто поділяти на національні, регіональні та експедиції місцевого значення.

Краєзнавчі експедиції на національному рівні проводить Міністерство освіти. До таких експедиції належать «Моя Батьківщина – Україна», «Мій рідний край» та ін.

Відповідно до Положення про Всеукраїнську краєзнавчу експедицію «Моя Батьківщина – Україна» учасники експедиції проводять краєзнавчу, пошукову, науково-дослідницьку роботу, збирають емпіричні дані, фактичний матеріал, статистичну інформацію під час походів, експедицій,

роботи в бібліотеках та архівах, а також під час тематичних змін у дитячих закладах оздоровлення та відпочинку.

За результатами проведення даної експедиції щороку проводиться конкурс краєзнавчо-дослідницьких робіт у такому форматі:

I тур – у районах, містах (жовтень – листопад поточного року);

II (регіональний) тур – в місті Києві та областях (листопад – грудень поточного року);

III (Всеукраїнський) тур (лютий місяць наступного року).

Експедиція «Моя Батьківщина – Україна» проводиться за наступними напрямками: «Духовна спадщина мого народу», «Козацькому роду нема переводу», «Із батьківської криниці», «З попелу забуття», «Геологічними стежками України», «Географія рідного краю» [9].

Зміст напрямку «*Духовна спадщина мого роду*» передбачає, що учасники досліджують особливості розвитку літератури, образотворчого мистецтва, музики, архітектури, кіномистецтва, культурні традиції, що пов'язані з піснями, танцями, усною народною поетичною творчістю, театралізованими діями тощо; вивчають історію розвитку культури й мистецтва регіону; здійснюють дослідження духовних джерел українського народу (історія релігії, різноманіття вірувань в Україні, роль релігійних конфесій у державотворчих процесах нашого народу); вивчають взаємовідносини людини та суспільства, людини та церкви, роль та місце відбудованих, відроджених соборів і монастирів, новозбудованих церков, каплиць у відродженні вікових моральних цінностей українців; вивчають історико-культурні джерела шляхом дослідження археологічних пам'яток; проводять зустрічі з діячами культури та мистецтва, конференції, фестивалі, виставки, конкурси, свята, на яких учасники експедиції представляють громаді напрацьоване.

За напрямом «*Козацькому роду нема переводу*» учасники експедиції здійснюють дослідження періоду козацької доби (перші козацькі поселення та укріплення, пам'ятні дати в історії козаччини, боротьба з іноземними

поневолювачами, утворення козацької республіки, видатні особи цього періоду); вивчають побут і традиції козацтва (козаки в повсякденному житті та в походах, військове спорядження, укріплення), відображення козацької доби в народній творчості (пісні, думи, легенди, приказки та прислів'я), історію бойового гопака; проводять зустрічі з представниками козацьких організацій; беруть участь у спільних просвітницьких заходах, походах козацькими шляхами.

За напрямом *«Із батьківської криниці»* учасники експедиції вивчають родинні традиції і свята, обряди, побутову культуру, народні ремесла, народну творчість, народну медицину, народні ігри та забави. В межах експедиції проводять дослідження виникнення давніх музичних інструментів, історії зеленого будівництва, садово-паркового мистецтва та природокористування.

Робота може бути спрямована на вивчення діалектів рідного краю, створення етнографічних словників, запис легенд, дум, вивчення місцевої літературної спадщини та сучасності, пропагування народної творчості (зокрема фольклорних свят і свят народних обрядів свого краю), створення дитячих, юнацьких і сімейних фольклорних колективів.

За напрямом *«З попелу забуття»* учасники експедиції здійснюють дослідження сторінок історії України періоду Другої світової війни, інших знакових подій, пов'язаних з прагненням народу України до волі та незалежності, подій і розповідей очевидців про українців-учасників військових конфліктів ХХ – поч. ХХІ століття (зокрема війни в Афганістані); проводять зустрічі із свідками цих подій, записують їхні спогади; відтворюють маловідомі та невідомі факти історії, місцезнаходження поховань людей, які загинули за рідну землю; вивчають документальні свідчення, впорядковують садиби ветеранів війни та праці, учасників визвольного руху, репресованих, вдів, доглядають могили патріотів України.

Учасники експедиції *«Моя Батьківщина – Україна»* можуть досліджувати історико-публіцистичну та художньо-літературну спадщину

зазначеної тематики, брати участь у створенні книг пам'яті свого села, міста, району.

За напрямом *«Геологічними стежками України»* учасники експедиції здійснюють дослідження певної місцевості за темами: природні геологічні пам'ятки регіону; родовища корисних копалин, кар'єрів будівельних матеріалів; нафтові та газові родовища; гірські породи, що використовуються в будівництві та оздобленні пам'ятників; небезпечні геологічні процеси в умовах техногенезу; водні ресурси та їх використання в області, районі, населеному пункті; сучасні геоморфологічні процеси на території області, району, населеного пункту. Допускається й інша тематика для дослідження, обрана самостійно; збирають колекції мінералів, гірських порід, палеонтологічних решток.

У пошуковій і науково-дослідницькій роботі відображається зв'язок природничих наук (зокрема географії з геологією, ландшафтознавством, кліматологією, гідрологією, гляціологією, у пізнанні різних географічних процесів, які відбуваються на поверхні Землі), використання новітніх досягнень і методів фундаментальних наук – математики, фізики, хімії, біології.

За напрямом *«Географія рідного краю»* учасники експедиції вивчають природу рідного краю, виявляють, обліковують пам'ятки природи, досліджують природні ресурси, унікальні ландшафти певного регіону України, досліджують природне середовище з урахуванням антропогенних змін, окреслюючи проблеми раціонального природокористування і охорони природи, описують територіальні особливості розміщення промислового виробництва, сільського господарства, населення, транспорту тощо.

З метою забезпечення об'єктивної оцінки результатів конкурсу краєзнавчо-дослідницьких робіт у I, II та III турах, створюються суддівські колегії. Краєзнавчо-дослідницькі роботи, що надійшли на I, II та III тури конкурсу, оцінюються методом експертної оцінки. За результатами розгляду краєзнавчо-дослідницьких робіт членами суддівських колегій I та II турів

конкурсу визначаються переможці та призери конкурсу. Для участі у III (Всеукраїнському) турі конкурсу краєзнавчо-дослідницькі роботи переможців II (регіонального) туру конкурсу (по одній роботі з кожного напрямку) подаються щороку до 25 грудня в Український державний центр туризму і краєзнавства учнівської молоді. За підсумками I, II та III турів конкурсу краєзнавчо-дослідницьких робіт автори краєзнавчо-дослідницьких робіт-переможців нагороджуються дипломами, грамотами, призами організаторів експедиції «Моя Батьківщина – Україна». Переможці III (Всеукраїнського) туру конкурсу можуть бути запрошені до участі в тематичних з'їздах Центрального табору туристського активу учнів Українського державного центру туризму і краєзнавства учнівської молоді (Закарпатська область).

Завершується річна робота учасників даної експедиції проведенням підсумкових районних, міських, обласних та Всеукраїнської краєзнавчих конференцій, зльотів, виставок, міжрегіональних краєзнавчих фестивалів тощо.

До регіональних краєзнавчих експедицій належать: фольклорно-етнографічна «До народних джерел» (Рівненська область), волонтерська еколого-археологічна «Замки Закарпаття» (Закарпатська область), етнологічно-краєзнавча «Чуття єдиної родини» (Житомирська область), фестиваль «Музейні перлини Миколаївщини» (Миколаївська область) та багато інших.

Тобто, краєзнавча експедиція – це вища форма організації туристсько-краєзнавчої роботи. Від походів та екскурсій вона відрізняється більшим обсягом роботи та науково-дослідницьким характером, що вимагає старанної підготовки учасників. В організації та проведенні експедицій переважає дослідницька робота, виконання якої передбачає вивчення методики дослідження, засвоєння теоретичних знань та вироблення практичних навичок дослідження певних явищ, подій, що відбувалися на відповідній території краю.

Розпочинати підготовку експедиції варто з визначення конкретної мети і завдань, які залежать від рівня розвитку і підготовки дітей, від потреб у дослідженні теми чи об'єкта, від району подорожі тощо. Інколи, навпаки, мета визначає район експедиції (один або декілька) для дослідження обраної теми. Мета експедиції може полягати у всебічному та ґрунтовному вивченні рідного краю як складової нашої держави, розвитку учнівського інтересу до дослідництва, формуванні у школярів практичних навичок цілеспрямованого краєзнавчого пошуку, прагненні до самовдосконалення і саморозвитку, зборі та систематизації краєзнавчих матеріалів у музеях при навчальних закладах.

Завдання експедиції на локальному рівні можуть бути наступні :

- обґрунтування, приведення у хронологічну відповідність зібраної з різних джерел інформації;
- складання фізико-географічної, соціально-економічної характеристики місцевості;
- збір необхідної інформації для природно-географічного опису навколишньої місцевості;
- знайомство з культурними подіями краю, визначення мистецької цінності архітектурних пам'яток, ремісничих виробів місцевих жителів;
- вивчення традицій господарювання та економічного розвитку регіону на різних етапах його існування;
- вивчення освіти та духовного життя краю;
- збір конкретних матеріалів для оновлення експозицій чи підготовки тематичних виставок у музеї.

На цьому етапі важливо сформулювати склад учасників експедиції. Процес комплектування групи є тривалим та відповідальним. Варто пам'ятати, що чим раніше група буде укомплектована, тим більше часу буде на підготовку до експедиції. До її складу можуть входити як діти з одного класу, класів з паралелі, так і учні з різних класів, які відвідують краєзнавчий гурток, але різниця у віці не може бути більшою за 1-2 роки. Вікові особливості та відмінності у фізичній і психологічній підготовці, різні

інтереси можуть значно ускладнити роботу під час польового етапу екскурсії. Кількісний склад групи залежить від завдань експедиції та району досліджень і може коливатись від 5 до 12-15 осіб.

Існують наступні напрями краєзнавчо-географічних експедицій: краєзнавчо-етнографічні, краєзнавчо-екологічні, природознавчі, історико-краєзнавчі та ін.

Основні етапи експедиції – це підготовчий, польовий (проведення) та заключний (камеральний).

Під час підготовчого періоду учні ознайомлюються із програмою та методикою проведення певного виду краєзнавчих досліджень, вивчають джерела інформації про територію дослідження, розробляють план роботи або схему маршруту (у випадку туристсько-краєзнавчої експедиції). За потреби розподіляють обов'язки між членами групи.

Польовий період – це дослідження, що проводять під час експедиції територією краю з метою безпосереднього відбору потрібних зразків, вивчення взаємозв'язку та впливу між компонентами ландшафту, ознайомлення із економічними особливостями регіону, ознайомлення із умовами та ресурсами краю та ін.

Під час польового періоду учасники *ведуть польовий щоденник* – це зошит, в якому фіксуються проведені дослідження протягом кожного дня. Здебільшого до щоденника заносять відомості про дату, основні етапи дослідження, зібрані джерела, замальовки, отримані результати. Якщо експедиція передбачає певні маршрути, то учні обов'язково використовують карти місцевості та коротко описують основні точки спостереження, які були передбаченні планом досліджень.

До ведення особистого щоденника висувають декілька вимог. На титульній сторінці вказуються прізвище, ім'я по батькові власника, назва експедиції, обов'язки учасника. Записи варто вносити простим олівцем, чітко й охайно. Потрібно залишати поля на кожній сторінці, щоб мати можливість робити доповнення.

Під час польового етапу експедиції варто дотримуватись розпорядку дня, згідно з яким комбінуються окремі види робіт, у тому числі й час на відпочинок та мінімум 4-х разове харчування.

Орієнтовний розпорядок дня виглядатиме так:

7.00 – підйом;

7.30-8.00 – сніданок;

8.00-8.20 – підготовка до маршруту (збір групи);

8.20-12.30 – робота на маршруті;

12.30-13.00 – підготовка до обіду;

13.00-14.00 – обід;

14.00-16.00 – робота та відпочинок;

16.00-16.30 – обговорення проведеної за день роботи ;

16.30-17.00 – підвечірок;

17.00-19.00 –робота за планом;

19.00-19.30 – вечеря;

19.30-22.00 – вільний час, підготовка до наступного дня;

22.00 – відбій.

Під час польового етапу використовують метод спостереження, метод опитування та збору інформації, зразків, бесіди з місцевим населенням, проведення анкетування та ін.

Обробка матеріалів експедиції може проводитись як під час заключного етапу, так і після завершення експедиції у формі складової частини позакласної роботи гуртка чи оформлення колекції мінералів та корисних копалин, гербаріїв рослин та інших експонатів для шкільного музею.

На заключному етапі відбувається оформлення документації (проекту), звіту або реферату, виготовлення нових експонатів для шкільного краєзнавчого музею тощо. Після завершення експедиції проводять захист звітів бригади, тематичний вечір або конференцію.

Завдяки організації підсумкового прилюдного виступу після експедиції у формі конференції чи тематичного вечору, відбувається систематизація, узагальнення результатів дослідження, що забезпечує формування компетенції публічного виступу та вміння представляти власні наукові доробки, що надалі можуть бути використані під час навчального процесу. Крім того, зібраний в процесі експедиції матеріал можна оформити у вигляді виставки. Мета такої виставки – підведення підсумків та показ виконаної учнями краєзнавчої навчально-дослідницької та науково-дослідницької роботи.

Регіональні та локальні експедиції варто організовувати під час літніх канікул як завершальний метод роботи краєзнавчого гуртка чи секції. Здебільшого краєзнавчі експедиції на регіональному та локальному рівнях організовують з метою реалізації науково-дослідної та оздоровчої функції, що забезпечується поєднанням цікавого дослідження, ознайомлення з особливостями природи, населення та культури регіону та змістовного відпочинку, вдосконалення навичок організації побуту в польових умовах та спілкуванню з однолітками на природі.

Контрольні запитання:

- 1. Назвіть основні ознаки краєзнавчої екскурсії*
- 2. У чому полягає методичний прийом зорової реконструкції?*
- 3. Пригадайте основні методичні прийоми розповіді під час екскурсії.*
- 4. Схарактеризуйте методичний прийом зорової аналогії.*
- 5. Які матеріали формують «портфель екскурсовода»?*
- 6. У чому полягає відмінність між краєзнавчою екскурсією та експедицією?*

Література до теми:

1. Бабарицька В. К. Екскурсознавство і музеєзнавство: Навч. посібник/ А. Я. Короткова, О. Ю. Малиновська – К.: Альтерпрес, 2007.
2. Вишневський В. Екскурсія як метод пізнання /В. Вишневський //Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка - 2019. – Вип. 2(75).- doi: 10.17721/1728-2721.2019.75.10

3. Гайда Л. А. Краєзнавча експедиція як форма діяльності шкільного музею. // Журнал «Краєзнавство» – №1-2, 2010. – С. 178-185.
4. Захаров С. В. Формування пізнавальних інтересів учнів основної школи у процесі позакласної роботи : автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / С. В. Захаров. - К., 2001. - 20 с.
5. Крачило М. П. Географія: Практичні заняття на місцевості / М.П. Крачило, В. С. Серебряй – К.: Шкільний світ: Вид. Л. Галіцина, 2006. – 128 с.
6. Павелко Г. Г. Туризм і краєзнавство в школі: методичний посібник / Г. Г. Павелко // Краєзнавство. Географія. Туризм. - Полтава: Оріяна, 2004. - № 42.- С. 19-23.
7. Покоłodна М. М. Організація екскурсійної діяльності: підручник. – Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О.М. Бекетова. – 2017.
8. Поліщук В. В. Туристсько –краєзнавча діяльність дітей в навчальних закладах освіти / В.В. Поліщук // Педагогічні науки: збірник наукових праць. – 2014. – С. 151-156.
9. Положення про Всеукраїнську краєзнавчу експедицію учнівської молоді «Моя Батьківщина - Україна» Наказ Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 04.02.2013 № 81 [Електронний ресурс] - Режим доступу - <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0287-13>
10. Прокопчук В. С. Шкільне краєзнавство: навчальний посібник / В.С. Прокопчук; наук. ред. П. Т. Тронько; МОН України, Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. Івана Огієнка. – К.; Кам'янець-Подільський: Кондор, 2010.
11. Рудницька Н. Ю. Використання вчителями краєзнавчого матеріалу в навчально-виховному процесі: історико-педагогічний аспект / Н. Ю. Рудницька // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка, 2003. – Вип.12. – С. 230-233.
12. Чагайда І. М. Екскурсознавство: Навчальний посібник. /І. М. Чагайда, С. В. Грибанова – К., 2004.

РОЗДІЛ 6. МЕТОДИКА ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ПРОВЕДЕННЯ РОБОТИ ТУРИСТСЬКО-КРАЄЗНАВЧОГО ГУРТКА

6.1. Форми та методи проведення занять

Гурток – це самодіяльна група підлітків, що займається поглибленим вивченням рідного краю, міста, селища. Головним завданням краєзнавчих гуртків є прищеплення учням любові та поваги до свого краю, шани до своїх пращурів, підвищення інтересу до історико-культурних пам'яток та формування бережливого ставлення до природи. Робота краєзнавчо-туристських гуртків підпорядкована вимогам програм, які розроблені Міністерством освіти України.

Діяльність гуртків будується на основі принципів ділового, дружнього і творчого співробітництва з вихованцями. Вона відзначається вимогливістю до знань учнів та творчого використання передового педагогічного досвіду.

В основу практичної діяльності туристсько-краєзнавчих гуртків покладена ідея того, що краєзнавство – це ефективний засіб формування світогляду та розуміння географічної картини світу, пізнання довкілля, залучення до національної культури, традицій, звичаїв, побуту населення рідного краю, виховання громадянина патріота.

Особливу увагу в процесі організації роботи гуртка варто звертати на розвиток почуттів гуртківців, адже почуття значно сильніші від знань та ідей, сприйнятих самим лише розумом. Почуття любові до рідної землі, свого народу, його мови, мистецтва, культури, звичаїв, традицій, а також почуття відповідальності за долю держави, за своє майбутнє та почуття обов'язку в додержанні правових і морально-етичних норм в усіх аспектах життєдіяльності людини становлять те емоційне підґрунтя, на якому визрівають і проявляються громадянська позиція та поведінка людини.

Важливо зазначити, що гуртки туристсько-краєзнавчого спрямування організовують як в закладах освіти, так і в позашкільних установах. Але є певні відмінності в організації їх діяльності.

Членами шкільного гуртка стають школярі, які цікавляться географією, історією. Для забезпечення принципу наступності в роботі гуртка, а також розширення й поглиблення знань учнів, розвитку їх практичних умінь та навичок важливо добиватися сталого складу учасників. У процесі організації гуртка в школі тематика та його зміст роботи впливають із об'єктивної необхідності патріотичного виховання учнів та формування свідомих громадян України. Зазвичай у школі створюють різновіковий гурток з певними секціями, в яких займаються до 10 учнів. Заняття гуртка проводяться у позаурочний час один-два рази на тиждень. План роботи складається на кожне півріччя.

Стосовно позашкільних закладів освіти, в яких реалізується туристсько-краєзнавча робота з учасниками гуртків, є певні відмінності. По-перше, у процесі організації гурткової роботи у позашкільних закладах є можливість реалізувати принцип добровільності, організувати діяльність гуртківців за певними інтересами, розвивати їхню самостійність та ініціативність. Тому і керівник гуртка є відносно вільним у виборі змісту гурткової роботи та може зосередитися на найбільш актуальних проблемах регіонального розвитку.

По-друге, урізноманітнення форм організації діяльності гуртківців туристсько-краєзнавчого профілю, включення їх у різні види діяльності (як фізичної, так і розумової) створює можливість для врахування їхніх індивідуальних особливостей, що значно активізує процес взаємодії, посилює вплив на розвиток ціннісно-мотиваційної, волевої, чуттєво-емоційної, пізнавальної сфер особистості. З цього випливає необхідність покласти в основу організації навчально-виховного процесу у гуртках найважливіші положення особистісно-орієнтованого підходу, центром якого є дитина, її здібності, розвиток творчих сил особистості.

По-третє, у процесі залучення вихованців до туристсько-краєзнавчої діяльності відкриваються більші можливості для формування у них практичних умінь. Діти старшого шкільного віку обов'язково мають не лише

засвоювати певні знання, але й застосовувати їх на практиці задля користі довкілля та суспільства в цілому.

В основу організації навчально-виховного процесу в гуртках покладено організаційно-технологічні ідеї щодо розвитку творчих здібностей особистості, а саме:

- активізація навчання за рахунок застосування розвивальних педагогічних технологій, зокрема: технологій навчальних досліджень, а також проєктних, інформаційних технологій, технологій «мозкового штурму», розв'язання евристичних, дослідницьких завдань з поступовою передачею вихованцям ініціативи в організації групової або індивідуальної творчої діяльності;

- творча взаємодія між педагогами та учнями, що сприяє вільному вибору дітьми форм і засобів діяльності, їх творчій винахідливості, розкутості, домінуванню власної пошукової або дослідницької практики над репродуктивним засвоєнням знань, умінь і навичок;

- індивідуалізація освітньої діяльності в контексті особистісного зорієнтованого підходу, що сприяє створенню умов для розвитку специфічних особистісних функцій вихованців як суб'єктів творчого навчально-виховного процесу відповідно до власних уподобань і пізнавальних запитів.

Творча та пошукова діяльність учнів базується на різноманітних формах організаційно-масової роботи. У роботі з усіма віковими категоріями важливим є проведення масових заходів еколого-натуралістичного, мистецького, краєзнавчого, декоративно-ужиткового, пошуково-дослідницького, експериментального, спортивно-туристського, соціально-гуманітарного та інших напрямів освіти.

Теоретична робота учнів повинна мати тісний зв'язок з практикою, збагачуватись спостереженнями в навколишньому середовищі, з практичними вміннями і навичками, що формуються під час стаціонарних та

польових досліджень (природничого, екологічного, рекреаційного, туристсько-краєзнавчого характеру), мати суспільно корисне значення.

Дослідницький характер діяльності сприяє розвитку в учнях самостійності, допитливості, професійної орієнтації й виховує справжній пізнавальний інтерес.

Невід'ємною формою проведення занять гуртка є спостереження за природними процесами та явищами. Їх використання є необхідною умовою формування наукового світогляду учасників.

Навчальні програми гуртків та програма виховання учнівської молоді засобами краєзнавчого та спортивного туризму базуються на наступних напрямках організації роботи: історія розвитку краєзнавства, екологія, геологія і природа рідного краю; дослідження народних традицій, звичаїв і обрядів; фізична культура та загартування.

Реалізуються вони засобами включення гуртківців у різнопланову, цікаву для підлітків суспільно-корисну, науково-пізнавальну, дослідницько-пошукову діяльність, яка передбачає виявлення і дослідження різних аспектів природи та економіки краю, поглиблене дослідження його історії, облік цінних краєзнавчих об'єктів, збір і обробку матеріальних цінностей і документів, що характеризують місцеву природу, господарство, специфіку і особливості побуту населення рідного краю, розробку проєктів господарського застосування виявлених ресурсів, поліпшення благоустрою населеного пункту, популяризацію природничих та господарських знань про регіон серед населення тощо.

Важливо враховувати, що сильнодіючим фактором соціальних установок і ціннісних орієнтацій дитини в шкільному віці є особистість наставника. Саме від його особливостей характеру, стилю відносин з вихованцями, системи педагогічних прийомів і способів взаємодії з учасниками гуртка, від рівня його педагогічної культури залежить ефективність роботи гуртка.

Необхідно зазначити наступні якості керівника гуртка:

- любов до людей, уміння спілкуватися з ними, довіра, розуміння, терпіння, чуйність, доброзичливість, щирість у взаєминах із ними;
- високий рівень культури, широкий кругозір, наявне почуття гумору, здатність до критичного мислення та вміння швидко приймати рішення;
- твердість і рішучість характеру, упевненість у собі, сила волі, зацікавленість у розвитку гуртка та його учасників; самовіддача;
- високий рівень розвитку сприйняття та уяви й т. д.
- вміння підтримувати сталий інтерес учнів до пізнавальної діяльності.

Згідно з Положенням про позашкільний навчальний заклад керівник гуртка зобов'язаний «утверджувати особистим прикладом і настановами повагу до державної символіки, принципів загальнолюдської моралі; виховувати в учнів повагу до батьків, жінки, старших за віком, народних традицій та звичаїв, духовних та культурних надбань народу України; готувати гуртківців до самостійного життя в дусі взаєморозуміння, миру, злагоди між усіма народами, етнічними, національними, релігійними групами».

На сучасному етапі розвитку освіти пріоритетна роль серед методів та форм роботи туристсько-краєзнавчого гуртка належить інтерактивним методам, що ґрунтуються на демократичній взаємодії між усіма учасниками. Вони спрямовані на самостійний пошук істини та сприяють формуванню критичного мислення й розвитку творчого потенціалу дитини. До таких методів належать: метод відкритої трибуни, соціально-психологічні тренінги, «мозкові атаки», ситуаційно-рольові ігри, інтелектуальні аукціони, створення проблемних ситуацій та ін.

Важливо на заняттях гуртка використовувати методи, що сприятимуть формуванню екологічної культури та бережливого ставлення до природи. Варто приділити увагу вивченню рослин місцевості, які занесені до «Червоної книги України», залученню гуртківців до різноманітних

екологічних акцій («Допоможи птахам», «Посади дерево», «Свідоме природокористування», «Сортування сміття» й т. д.).

6.2. Особливості побудови програми туристсько-краєзнавчого гуртка

Особливості побудови програми краєзнавчого гуртка ми розглянемо на основі навчальної програми з позашкільної освіти за напрямом «Географічне краєзнавство», що рекомендована Міністерством освіти і науки України від 14.07.2017 року.

Метою програми є набуття особистістю компетентностей у процесі занять географічним краєзнавством, а саме:

1. Пізнавальна компетентність: уміння вивчати особливості географії рідного краю, досліджувати та екологічно доцільно використовувати природні ресурси, особистісно сприймати об'єкти дослідження, досліджуваний матеріал.

2. Практична компетентність: уміння та навички із забезпечення власної безпечної життєдіяльності у польових умовах, здійснення дослідження географічних об'єктів своєї місцевості та систематизація результатів досліджень.

3. Творча компетентність: уміння та навички підготовки звітів про експедиції, пошуково-дослідницьких робіт, виступів на конференціях.

4. Соціальна компетентність: набуття досвіду участі у туристсько-краєзнавчих масових заходах, здатність до співробітництва, соціальна активність, володіння культурою спілкування, свідоме ставлення до власної безпеки та безпеки оточення, збереження та примноження культури, звичаїв, традицій українського народу, формування позитивних якостей емоційно-вольової сфери (самотійність, колективізм, працелюбство, ініціативність, відповідальність та ін.).

Вважаємо за необхідне доповнити запропоновані компетенції ековиховною, яка полягає у набутті навичок екологічної поведінки та екологічної культури, а також розумінні взаємозв'язку та взаємовпливу усіх

компонентів навколишнього середовища, формуванні особистої відповідальності за стан довкілля на місцевому, регіональному та глобальному рівнях.

Програма туристсько-краєзнавчого гуртка має бути спрямована на формування системного мислення, поглиблення знань, умінь і навичок з окремих предметів та туристсько-краєзнавчої роботи.

Більшість програм гуртків розрахована на навчання дітей протягом трьох років. На опрацювання навчального матеріалу кожного року відводиться не менше 216 год, які розподілені на 2 блоки:

- «Географічне краєзнавство», що передбачає 166 год. для 1-го року навчання, 170 год. для 2-го року навчання, 174 год. для 3-го року навчання;
- «Туристсько-спортивна та фізична підготовка» – 50 год. для 1-го року навчання, 46 год. для 2-го року навчання та 42 год. для 3-го року навчання.

Програма роботи туристсько-краєзнавчого гуртка для школярів має розроблятися із додержанням вимог Державного стандарту базової та повної загальної середньої освіти в галузях «Природознавство», «Суспільствознавство», «Здоров'я і фізична культура».

Важливо звернути увагу на формування у гуртківців мовної культури, засвоєння географічної, краєзнавчої та туристської термінології, практичних навичок застосування методів географічних досліджень, роботу з джерелами географічної інформації, використання туристського спорядження, виховання свідомого ставлення до власного здоров'я.

Тривалість занять визначається з урахуванням психофізіологічного розвитку та допустимого навантаження. Вона складає в академічних годинах 45 хвилин. Екскурсії та практичні заняття є обов'язковими та необхідними складовими навчально-виховного процесу. Вони передбачають створення умов для наближення змісту тем до життя. Орієнтовне співвідношення теоретичних і практичних годин упродовж усього періоду опанування

програми становить 1:4; частка практичних занять має зростати кожного року, оскільки гуртківці поступово набувають досвіду. Формування досвіду творчої діяльності вихованців краєзнавчих гуртків та розвиток їхнього творчого потенціалу дозволяє забезпечити виконання головних завдань шкільної та позашкільної освіти.

6.3. Ігри в позаурочній роботі гуртка

Вивченню особливостей ігрової діяльності присвятили дослідження чимало вчених. З точки зору соціального буття гру розглядають як один із важливих засобів розбудови, функціонування та оновлення людських взаємин. Крім того, гру варто розглядати як форму творчого пошуку та взаємодії з іншими учасниками колективу. Педагогічне застосування гри залежить від умов їх проведення, вікових особливостей учнів та розвивається від нескладних навчальних ігор до складних, спрямованих на цілеспрямоване вирішення загальних чи специфічних навчальних завдань.

Важливо враховувати під час планування ігор те, що вони дозволяють учням засвоювати певні правила та елементи культурних традицій, яких варто дотримуватись у повсякденному житті. Також ігри забезпечують спілкування, прояв різних емоцій, уміння працювати у тимчасових групах, між членами яких встановлюються певні зв'язки та манери поведінки.

Гра у позаурочній діяльності учнів може виконувати такі загально педагогічні функції як навчальну, виховну, розвивальну, комунікативну, релаксаційну та розважальну.

Досить часто використовують ігри, що схожі до інтелектуальних телевізійних передач, зокрема «Що? Де? Коли?», «Брейн-ринг», «Поле чудес» та ін.

Виділяють декілька видів дидактичних ігор:

- ігри-змагання, засновані на стимуляції учасників до набуття і демонстрації географічних, краєзнавчих, історико-культурних та ін. знань, умінь, навичок (конкурси-аукціони, конкурси проєктів та кросвордів,

марафон). Такого роду ігри засновані на мотивації діяльності шляхом участі у змаганні, що дозволяє активізувати творчі та наукові здібності шляхом підтримки духу змагання.

- рольові ігри – це тип ігор, заснований на моделюванні соціального змісту туристсько-краєзнавчої та еколого-географічної діяльності. Вимагають ретельної підготовки правил гри, а також розробку оціночних критеріїв.

- імітаційні ігри, що створені на основі розробки подібних до реальних умов розвитку певних подій, явищ та процесів.

Однією з найбільш поширених видів ігор є вікторини, які забезпечують інтерес до краєзнавчої діяльності та географії, історії, екології рідного краю.

Вікторини – це цікава, пізнавальна гра, яка у досить змістовний спосіб дозволяє активізувати діяльність учнів. Вікторини поділяють на дві групи: тематичні та змішані [2]. До тематичних вікторин відносять ті, що стосуються окремих аспектів розвитку рідного краю, наприклад «Чи знаєш ти своє місто, селище?», «Рідний край», «Стежками рідної землі» тощо.

Основною формою проведення вікторин є усна форма. Зазвичай для її проведення обирають не менше ніж 3 особи до складу журі. Члени журі задають питання учасникам. Недоліком вікторин є те, що не всі учні є в однаковій мірі активними, оскільки деякі, більш нерішучі діти, часто зовсім не відповідають на запитання й, по суті, є пасивними учасниками.

За можливості проведення письмових вікторин, учні перебувають у рівних умовах, що забезпечує участь усього колективу гуртка, товариства.

Наприкінці вікторини проводять підсумки, рахують бали та визначають переможця. Проведення вікторин сприяє закріпленню знань учнів, розвиває мислення та пам'ять. Крім того, ігри дозволяють моделювати пошукову діяльність учнів, спрямовану на досягнення загальної мети. Ігри краєзнавчого змісту краще організовувати з врахуванням сюжетно-рольової спрямованості та імітацією певної діяльності, зокрема краєзнавчої експедиції, подорожі чи прес-конференції.

Для організації та проведення сюжетно-рольової гри потрібно на підготовчому етапі визначити мету, програму, методику проведення гри. Керівник гуртка (вчитель) підбирає необхідний матеріал та ознайомлює учнів з умовами гри. Проведення гри передбачає підготовку приміщення, оформлення карток із запитаннями та повідомлення правил гри. Призначають ведучого та журі. Керівник гуртка може виконувати обов'язки ведучого. Варто на початку гри визначитись із оцінюванням правильних відповідей та виконаних завдань. За окреме питання призначають від 1 до 5 балів, залежно від складності. Під час гри учні вирішують поставлені завдання, розігрують певні ситуації та надають відповіді. На підсумковому етапі проводять підрахунок отриманих балів, визначають переможців та нагороджують найкращих пам'ятними призами. Важливо після гри проаналізувати отримані результати та зауважити сильні й слабкі сторони всіх учасників. Зроблені висновки сприятимуть уникненню помилок в подальшому та корекції знань учасників.

Проектні ігри передбачають розробку проєкту-презентації, які представляють учасники гри. Для такого роду ігор необхідно виділити декілька етапів проведення: підготовка проєкту відповідно до завдання, проведення гри (доповідь-презентація), підбиття підсумків та визначення переможців. Прикладом проєктної гри може слугувати гра «Видатні постаті краю». Варто виокремити декілька історичних етапів або ж напрямів діяльності видатних особистостей краю. Актуальними щодо розвитку не лише краєзнавчого, але й патріотично-виховного аспекту є виділення декількох напрямів на сучасному історичному етапі розвитку України («Небесна сотня – герої сьогодення», «Добровольці – еліта нації» тощо). До проєктних ігор відносять різні «репортажі» про природні особливості краю, соціально-економічні та культурні аспекти, що дозволяють у неформальній атмосфері вивчити відомості про важливі складові розвитку краю.

Отже, дидактичні ігри краєзнавчого характеру є важливим видом діяльності учнів, що сприяють їхньому інтелектуальному розвитку.

Використання ігрових прийомів під час занять гуртка дозволяє активізувати пізнавальну діяльність, допомагає дітям подолати певні труднощі під час оволодіння теоретичним матеріалом та знімає розумову й емоційну напругу в процесі набуття нових знань та навичок. Як засіб формування краєзнавчих знань, ігри сприяють вихованню волевих зусиль учнів, творчому розв'язанню ними проблемних завдань як теоретичного, так і практичного спрямування.

Контрольні запитання:

- 1. Назвіть основні компетенції вихованців краєзнавчого гуртка.*
- 2. Визначте основні якості керівника краєзнавчого гуртка*
- 3. Зазначте функції дидактичних ігор.*
- 4. У чому полягають особливості проєктних ігор з краєзнавства?*
- 5. Вкажіть основні ознаки імітаційних ігор.*

Література до теми:

1. Бойко Є. Екологічні ігри / Рідна школа – 1995- № 10-11. – С. 40-41.
2. Гончарова Н.О. Ігрові дидактичні матеріали як умова підвищення ефективності уроку. / Н.О. Гончарова // Проблеми освіти: наук. зб. / Інститут інноваційних технологій і змісту освіти МОНМС України . – К., 2012. – Вип. 73. – С. 247-251.
3. Захаров С. В. Формування пізнавальних інтересів учнів основної школи у процесі позакласної роботи : автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / С. В. Захаров. - К., 2001. - 20 с.
4. Копилець Є. В. Навчальна програма гуртка «географічне краєзнавство» нового покоління: досягнення і невирішені проблеми/ Є. В. Копилець //Проблеми безперервної географічної освіти та картографії. Збірник наукових праць. Х., 2014- Вип.20. – С. 63-66.
5. Корнєєв О.В. Методика шкільного географічного краєзнавства / О.В. Корнєєв. Навчально-методичний посібник. – Х. Основа, 2007.

6. Корнєєв В. П. Позакласна діяльність учнів / В. П. Корнєєв // Географія. - 2006. - № 10. – С. 2-5.
7. Краєзнавство і туризм: навчальний посібник / Т. З. Маланюк.: Івано-Франківськ, 2010.
8. Крачило М. Географія : практичні заняття на місцевості / М. Крачило, В. Серебряй. - К. : Шкіл, світ ; Вид. Л. Галицина, 2006.
9. Крачило М. П. Краєзнавство і туризм : підручник [Електронний ресурс] – Режим доступу - http://buklib.net/index.php?option=com_jbook&catid=210
10. Маханько І. В. Реалізація краєзнавчого принципу в урочній та позакласній роботі з географії / І. В. Маханько / /Географія. – Кривий Ріг, 2009.
11. Омельченко Д.Г. Навчальна програма з позашкільної освіти «Юні туристи-краєзнавці» Початковий рівень Рекомендовано МОН України (лист №1/11-7081 від 14.07.2017) [Електронний ресурс] – Режим доступу <https://drive.google.com/file/d/0B0kHwvQLtSb5TWZtTEY3WDlwc1E/view>
12. Позашкільна освіта: історичні поступи та здобутки: зб. матеріалів Всеукраїнської педагогічної конференції, Київ, 2–3 грудня 2008 р. / За заг. Вербицького В. В. — К.: АБЕРС, 2008.
13. Рокунець Л. М., Виховний потенціал туристсько-краєзнавчої роботи у позашкільній освіті / Л. М. Рокунець // Позашкільна освіта: історичні поступи та здобутки: зб. матеріалів Всеукраїнської педагогічної конференції, Київ, 2–3 грудня 2008 р. / За заг. ред. Вербицького В. В. — К.: АБЕРС, 2008. – С. 95-97.
14. Тихенко Л. В. Національне виховання та формування світоглядної свідомості творчої особистості засобами пошуково-дослідницької роботи туристсько-краєзнавчого напрямку / Л .В. Тихенко // Імідж сучасного педагога. — 2008. — № 1-2. – С. 83-87.
15. Фурманюк О. Л. Навчальна програма з позашкільної освіти туристсько-краєзнавчого напрямку «Економічне краєзнавство» (основний рівень) Схвалено для використання в позашкільних навчальних закладах (Науково-

методичною радою МОН України від 22.12.2017) [Електронний ресурс] – Режим доступу

https://drive.google.com/file/d/1IG0rjzopIuZqxZRocutJ0C_WHA0r9bZF/view

16. Шелегеда В.І. Навчальна програма «Екологічне краєзнавство» (основний рівень) Схвалено для використання в позашкільних навчальних закладах (лист ІМЗО від 06.06.201 №22.1/12-Г-306) [Електронний ресурс] – Режим доступу https://drive.google.com/file/d/1ZLgHeAKFele3q_lp4u3QSIbqkDS7D-9j/view

17. Шелегеда В. І. Система роботи з екологічного краєзнавства і туризму з учнями в позашкільних закладах системи освіти /В. І. Шелегеда //Позашкільна освіта: історичні поступи та здобутки: зб. матеріалів Всеукраїнської педагогічної конференції, Київ, 2–3 грудня 2008 р. / За заг. ред. Вербицького В. В. – К.: АБЕРС, 2008.

18. Юний географ-краєзнавець. Навчальна програма факультативного курсу. Схвалено МОН України для використання у загальноосвітніх навчальних закладах (Лист № 141/12-Г-804 від 02.06. 2014) //Географія та економіка в рідній школі. – К., 2020 - №1-2.

РОЗДІЛ 7. ШКІЛЬНИЙ МУЗЕЙ ЯК ОРГАНІЗАЦІЙНО-МЕТОДИЧНИЙ ЦЕНТР КРАЄЗНАВЧОЇ РОБОТИ

7.1. Напрями роботи шкільних музеїв

Термін «музей» з грецької мови означає місце музам, дочки богині пам'яті. Вважаючи їх покровительками науки та мистецтва, греки будували храми, які називали музейонами, від яких й походять музеї.

Відповідно до Закону України «Про музей і музейну справу» № 249/95 ВР від 29.06.1995 р. «музеї – це культурно-освітні та науково-дослідні заклади, призначені для вивчення, збереження та використання пам'яток природи, матеріальної та духовної культури, залучення громадян до надбань національної і світової історико-культурної спадщини».

Шкільний музей – це організаційний центр краєзнавчої роботи школи. Він є ефективним осередком навчання. Експозиція музею дає змогу з найбільшим ефектом використати ілюстративний матеріал для глибокого засвоєння учнями шкільної програми з географії. Музей відкриває великі можливості для організації самостійної творчої роботи учнів, які під керівництвом учителя під час екскурсій чи туристсько-краєзнавчих походів рідним краєм накопичують багато краєзнавчих матеріалів, які варто оформити для експозиції музею.

Основні відмінності між шкільними та державними музеями полягають в наступному: обмеженість території систематичного збирання експонатів (особливо за участі учнів), менший розмах експозицій, невеликі можливості для збереження експонатів, пристосованість експозицій музею до проведення навчально-виховної роботи з учнями.

Основними напрямками роботи музеїв є культурно-освітній, науково-дослідний, музейно-організаційний, освітньо-виховний, навчально-програмний, експозиційний, організаційно-масовий (організація вільного часу школярів) напрями, комплектування музейних зібрань.

Шкільний музей є однією із форм розвитку творчої самодіяльності та громадської активності учнів у процесі збирання, дослідження, обробки та оформлення матеріалів, які мають науково-пізнавальну та виховну цінність.

Специфіка організації шкільних музеїв полягає у збиранні експонатів, які всебічно характеризують особливості краю та знайомлять учнів із визначними особистостями краю. Найголовніша особливість музеїв полягає в тому, що вони накопичують та експонують першоджерела й оригінали предметів, які безпосередньо пов'язані з розвитком природи, соціально-економічних, історичних, етнокультурних умов та життя населення певного краю. Види та форми першоджерел надзвичайно різноманітні, що зумовлює наявність декількох розділів шкільного музею.

Найбільш поширеними розділами шкільного музею є наступні:

- Вивчаємо рідний край.
- Наша школа.
- Природа та природні ресурси краю.
- Історичні події краю.
- Населення краю.
- Господарство та економіка краю.
- Культура краю.
- Професійно-довідкова інформація (професії краю, система підготовки та перепідготовки кадрів).

В процесі створення експозицій шкільного музею варто враховувати наступні завдання музею:

- сприяння розширенню світогляду учнів та формування національної свідомості;
- глибоке вивчення особливостей краю та окремих населених пунктів;
- вироблення практичних навичок науково-дослідницької роботи, збір та оформлення експозиції музею;

- підготовка тематичних виставок на основі зібраних колекцій музею;
- вдосконалення навчально-виховного процесу та забезпечення тісного зв'язку із життям;
- формування та розвиток пізнавальних інтересів, естетичне виховання;
- просвітницька діяльність молоді краю під час організації та проведення тематичних конференцій учнівської молоді, святкування визначних історичних та культурних подій краю.

Деякі шкільні музеї функціонують як шкільні навчально-методичні центри і лабораторії, які забезпечують підвищення ефективності навчально-виховного процесу. Однак їх не варто використовувати як предметні кабінети, які є навчальними підрозділами школи та укомплектовані чітко визначеним набором навчальних посібників, технічних засобів навчання та спеціальними меблями. Разом із тим навчальні кабінети та шкільні музеї повинні доповнювати один одного.

Уся науково-дослідна робота в музеях здійснюється за певним планом, який затверджує вчена рада музею. Наукова робота в музеях на сучасному етапі здійснюється за допомогою розвідок на місці подій, експедицій; за допомогою архівних досліджень, вивчення матеріалів у бібліотеках, науково-дослідних інститутах, культурно-освітніх установах та закладах. Результати науково-дослідної роботи учні за підтримки учителів та керівників туристсько-краєзнавчих гуртків оформляють у вигляді виставок, розділів експозицій, каталогів, розробок екскурсій, наукового опису цінних експонатів, а також статей, буклетів, наукових праць тощо.

Розвиток культурно-освітньої роботи шкільних музеїв сприяв виникненню різноманітних форм і видів. Найбільш поширеними з них є екскурсії, лекції, зустрічі з видатними людьми, тематичні вечори й конференції, тематичні виставки, дні відкритих дверей тощо.

До основних напрямів роботи будь-якого музею як спеціалізованої установи індустрії культурного дозвілля належать такі: комплектування музейних фондів, облік, інвентаризація та каталогізація музейних колекцій, консервація і зберігання музейних фондів; формування та презентація тематичних експозицій; екскурсійне обслуговування відвідувачів.

В шкільному краєзнавчому музеї зберігають наступні документи: акт обстеження музею, наказ про створення музею, положення про музей, склад Ради музею, план роботи, перелік екскурсій, інвентарна книга, книга обліку екскурсій, книга відгуків.

Планування діяльності музеїв є необхідною умовою успішної роботи. Робота шкільного музею здійснюється за річним та поточним планами, які розробляються музейною радою. З метою використання матеріалів музею у навчально-виховному процесі, план роботи музею погоджують із робочими планами вчителів-предметників, класних керівників та планами гурткової роботи. Окремо розробляють плани пошуково-експедиційної, фондової, експозиційної та екскурсійно-масової роботи.

Діяльність краєзнавчого музею тісно пов'язана з роботою туристсько-краєзнавчих та інших гуртків загальноосвітнього закладу. З часом шкільний музей перетворюється у пошуково-творчу лабораторію педагогічного колективу, в якій проводять науково-педагогічну обробку зібраних матеріалів, створюють дидактичні посібники для навчально-виховного процесу. Тобто, шкільні музею виступають організаційно-методичними центрами шкільного краєзнавства, сприяючи розширенню освітнього світогляду та наукових інтересів учнів, професійних здібностей вчителів.

Освітньо-виховний напрям роботи музею зорієнтований на розв'язання загальноосвітніх завдань, що пов'язані із розвитком самостійного оволодіння методами пізнавальної діяльності та активності учнів. З іншого боку, цей напрям полягає у використанні специфічних особливостей експозиції – здатності викликати у відвідувачів конкретні чуттєві враження, використовуючи наочно-образне мислення, та на цій основі створювати

умови для розвитку пізнавальної діяльності учнів та формування знань. Специфіка пізнавального процесу в музеї полягає в тому, що вже відомі події і явища підкріплюються документальними матеріалами та предметами музейних фондів. Безпосередній контакт із музейною реліквією викликає у школярів почуття особистої причетності та певну емоцію, що підсилює образне уявлення про події та явища. Шкільні музеї забезпечують основу для виховного впливу, адже пізнання через емоції є найбільш ефективним шляхом формування переконань, моральних цінностей, норм поведінки та естетичного виховання. Крім того, шкільний музей є однією із форм розвитку творчої самодіяльності та громадської активності школярів. Важливо, щоб діяльність музею підтримувало кожне наступне покоління. За такої цілеспрямованої роботи зберігається наступність музейно-краєзнавчої діяльності, що сприяє розвитку та популяризації серед громадян національно-патріотичного та екологічного виховання.

Більшість музеїв усіх профілів стали своєрідними методичними центрами, які пропагують форми різноманітної роботи серед учнів, педагогів, батьків не тільки у місці свого знаходження, а й на рівні міста, району, області. На їхній базі проходять районні, міські, обласні семінари, конференції, відкриті заняття гуртків краєзнавчого спрямування, а також круглі столи за участі заступників директорів закладів освіти з виховної роботи, педагогів-організаторів, учителів географії, історії, біології та методистів позашкільних закладів.

Довідкова інформація:

Музейна мережа у навчальних закладах України на 2008 р. складала близько 3,5 тис., з них 3150 – у школах, 83 – у позашкільних закладах, 185 – у професійно-технічних училищах, 66 – у вищих навчальних закладах.

Станом на 01 лютого 2019 року в 24 районах, 10 містах та 6 ОТГ Київської області на базі закладів дошкільної, загальної середньої, позашкільної та професійної (професійно-технічної) освіти функціонує 235 облікованих музеїв різних профілів. З них на базі закладів дошкільної освіти – 1 музей, загальної середньої освіти – 217, позашкільної освіти – 11, професійно-технічної – 6 музеїв. У сільській місцевості функціонує 177 музеїв. Звання «Зразковий музей» мають 32 музеї. Найбільш поширеними є

заклади історичного профілю, яких налічується 133, музеїв краєзнавчого профілю – 68, літературного – 14, етнографічного – 27, мистецького – 4, інших (меморіального та народознавчого профілів) – 3. Відсутні музеї природничого, технічного та галузевого профілів.

7.2. Основні принципи і методика створення шкільного музею

Музей створюється за ініціативою керівника навчального закладу або педагогічного, учнівського колективів та батьківської громадськості на принципах доцільності, актуальності й зацікавленості.

Методика створення музею полягає у визначенні Ради музею, до якої, як правило, входить директор загальноосвітнього закладу, декілька учителів, що є ініціаторами створення музею, та кілька відповідальних учнів старшої школи (9-10 класів), що виступають членами ради та одночасно можуть виконувати обов'язки екскурсоводів музею за окремим напрямом. Також призначають відповідальну особу за реєстрацію нових пам'яток.

Відповідно до Положення про музей при навчальному закладі головою Ради музею виступає директор навчального закладу. Керівник музею призначається керівником навчального закладу із штатних педагогічних працівників школи або на громадських засадах (за його згодою). До Ради музею входить декілька зацікавлених учнів старших класів та представники громадськості (за згодою).

Керівник навчального закладу: визначає відповідального за збереження музейного фонду та його поповнення; вирішує питання дислокації музею та режиму його роботи; затверджує план роботи музею; сприяє організації та проведенню навчальних, виховних, методичних та інших заходів на базі музею.

На загальних зборах Ради музею разом з іншими педпрацівниками вирішують усі організаційні питання, а саме питання щодо облаштування приміщення для музею, концепцію створення музею та основні розділи музею, тематики експозицій, визначають тематико-експозиційний план, який відображає розширену тематичну структуру музею. Рада музею готує та

подає на затвердження плани роботи; заслуховує звіти про краєзнавчу, пошукову, фондову та науково-дослідницьку роботу в рамках діяльності музею; вирішує питання включення до фондів музейних предметів історії, культури, природи, що надійшли в процесі пошукової роботи; організовує підготовку громадських кадрів (екскурсоводів, лекторів тощо), а також організовує навчання активу; формує та удосконалює електронну базу даних музею; встановлює зв'язки та організовує співпрацю з пошуковими загонами, гуртками, клубами та іншими творчими об'єднаннями як у базовому навчальному закладі, так і за його межами.

Облік і збереження музейних предметів, що мають наукове, історичне, культурне, художнє значення, проводяться відповідно до Положення «Про Музейний фонд України», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 20 липня 2000 року № 1147 (далі – Положення про Музейний фонд України).

Одним із найбільш відповідальних етапів створення шкільного музею є комплектування фондів та створення музейної експозиції. Даний етап буде детальніше розглянуто в наступному підрозділі.

У шкільних музеях екскурсія експозицією є однією із найпоширеніших форм роботи. Розрізняють оглядові та тематичні екскурсії. Високий науково-методичний рівень експозиції шкільного музею вимагає розробку тематико-експозиційного плану музею. У *тематико-експозиційному плані* потрібно представити назви розділів, тем, підтем, провідних текстів, анотацій, експонатів. Створюючи тематико-експозиційний план, варто дотримуватися пропорційності у висвітленні окремих частин змісту експозиції. Так, зокрема, не варто допускати, щоб одні події були широко висвітлені, а інші – менше. Обов'язковою умовою створення експозиції є розробка та зберігання текстових матеріалів, які представлені провідними текстами, анотаціями та етикетками, що дозволяє розкрити ідейну спрямованість експозиції, пов'язати теми й підтеми та окремі експонати в єдине ціле.

Важливе значення в експозиції мають *провідні тексти* – це висловлювання визначних людей, витяги з державних документів, указів, положень. Провідні тексти потрібно розміщувати на початку розділу, теми та підтеми в експозиції. Також важливо розміщувати пояснювальні тексти, які містять коротку історичну довідку про край та основні події, що відбувались на його території.

Всі речові та документальні матеріали мають супроводжуватися етикетками – чіткою та короткою характеристикою предмета, що містить інформацію про назву, дату створення, місце знахідки та прізвище автора (за наявності).

Діяльність педагогічного, учнівського колективів та Ради музею має бути спрямована на підтримку музею та широке залучення учнів та інших жителів району до вивчення, збереження та примноження експонатів музею й активної просвітницької діяльності на базі музею. Проте досить важко залучити до активної участі всіх учнів, однак для кожного з них музей має стати постійним джерелом знань та засобом виховання. Більшість фахівців дотримуються позиції, що експозиція музею має бути постійно доступною для учнів.

Кожен шкільний музей повинен обов'язково мати графік роботи та план проведення заходів із залученням учнів школи, представників громади, наукових та навчальних установ населеного пункту. Але тут важливо розуміти, що необхідно змінювати організаційні заходи та стаціонарні експозиції, оскільки за тривалого використання однієї експозиції учні звикають до неї та перестають сприймати. В. Сухомлинський зазначав: «Якщо картини висять на стіні кілька місяців, учні перестають звертати на них увагу, твори мистецтва втрачають значну частину емоційного та естетичного впливу». Тому лише чітко сформований тематико-експозиційний план роботи музею дозволяє забезпечувати постійний пізнавальний інтерес учнів та розвивати їхній інтелект.

Потрібно широко залучати учнів до проведення екскурсій в шкільному музеї. Зазвичай найкращими екскурсоводами стають ті учні, які активно брали участь у зборі та комплектуванні фондів музею, оформлені експозиції. Час екскурсії визначається змістом теми та здатністю учнів різного віку сприймати розповідь. Так, для учнів початкових класів розповідь під час екскурсії до шкільного музею повинна тривати до 20 хв, для учнів 4-6 класів – до 30-40 хв, для учнів 7-11 класів – до 45-60 хв.

Наказ щодо створення музею при навчальному закладі видається його керівником після оформлення відповідної музейної експозиції та наявності:

- тематико-експозиційного плану музею;
- фонду музейних предметів, зібраних і зареєстрованих в інвентарній книзі;
- приміщення (окремого, ізольованого) та обладнання, які забезпечують збереження, вивчення й експонування музейних колекцій та окремих музейних предметів;
- експозицій, які відповідають за змістом сучасним вимогам;
- архіву музейних предметів;
- засобів охорони та пожежної сигналізації;
- розкладу роботи музею.

Легалізація (офіційне визнання) музею здійснюється шляхом реєстрації, яка проводиться за поданням навчального закладу відповідно до Порядку обліку музеїв при навчальних закладах, які перебувають у сфері управління Міністерства освіти і науки України та одержання Свідоцтва про відомчу реєстрацію музею.

Облік музеїв здійснюється шляхом заповнення уніфікованого паспорта музею за формою, наведеною у додатку 1 до Положення про державну реєстрацію, перереєстрацію та облік музеїв, затвердженого Наказом Міністерства культури і мистецтв України від 30 квітня 1996 року № 220,

zareestrovanoogo v Ministerstvi yusticii Ukraїni 11 lipnya 1996 roku za № 350/1375.

V nakazi pro stvorennia muzeiu obov'yazkovo povinno buti zaznachenо chotiri golovnih vimoги:

1. Rіshennia (pedagogіchnoi radi, pedkolektivu, sіl'sьkoi radi, mі'sьkoi radi, адміністрації школи тощо), na підставі якого виданий наказ pro stvorennia ta відкриття muzeiu (із зазначенням дати).

2. Виділення окремого ізольованого приміщення із зазначенням площі (м²).

3. Призначення громадського директора шкільного muzeiu (прізвище, ім'я та по-батькові, посада, фах).

4. Організація та створення музейної ради (кількісний та персональний склад).

Окрім вище згаданих вимог засновник у своєму наказі може виділити ряд додаткових вимог й положень, які необхідно виконати в даному закладі освіти у зв'язку із відкриттям шкільного muzeiu.

Облік muzeїв на місцях проводять комісії, які створюються при відділах (управліннях) освіти районних державних адміністрацій (виконавчих комітетів районних (міських) рад). До складу комісій залучаються працівники освіти, культури, фахівці комунальних та державних muzeїв, наукових установ, громадських організацій (за згодою) та представник підрозділу управління освітою. На підставі позитивного рішення комісії про взяття на облік muzeiu протягом 15-ти робочих днів складається Акт обстеження muzeiu, який разом з копіями наказу керівника навчального закладу про відкриття muzeiu, уніфікованим паспортом у 3-х примірниках та графіком роботи muzeiu подається до підрозділу управління освітою.

Rіshennia pro взяття на облік muzeiu приймається підрозділом управління освітою шляхом видання наказу та внесення відповідного запису до журналу обліку за відповідною формою. Загальний облік muzeїв здійснює Міністерство освіти і науки України за поданням підрозділів управління

освітою. Огляд музеїв є основною формою впорядкування та систематизації музейної мережі, створення банку даних музеїв, привернення уваги державних та громадських організацій, наукових установ до важливої ролі музеїв у навчанні та вихованні дітей і молоді.

Діяльність музею припиняється за рішенням керівника навчального закладу шляхом видання наказу про закриття музею та інформування відділу (управління) освіти районної державної адміністрації (виконавчого комітету районної (міської) ради).

Головною умовою успішного впровадження музейно-педагогічних технологій у роботі ЗОНЗ є професійна готовність педагогів (працівників музею). Ефективною ця діяльність буде за умови, якщо працівники музею та педагоги-предметники володітимуть основними прийомами педагогічної майстерності та відповідатимуть наступним критеріям: науковість, системність, наступність, гуманність, діалогічність (характер стосунків); творчість та креативність; оптимальність вибору засобів організації експозиції; здатність за зовнішніми ознаками поведінки учнів визначити психоемоційний стан відвідувачів та забезпечити оптимальні умови роботи в музеї.

Нові підходи до використання музеїв у загальноосвітніх навчальних закладах вимагають підвищення фахового рівня педагогів. Перспективи розвитку та впровадження елементів музейної педагогіки в роботу загальноосвітніх навчальних закладів можливі за умови існування спеціалістів, які володіють методами, прийомами, формами, технологіями музейної педагогіки та вміють налагоджувати співпрацю навчальних закладів з науковими, культурними й громадськими організаціями.

7.3. Комплектування фондів шкільного музею

Під час створення музею комплектування фондів підпорядковане завданням експозиції та профілю музею. Шкільний музей систематично проводить комплектування своїх фондів.

Комплектування фондів – це процес виявлення в зовнішньому середовищі предметів музейного значення та їхнього збору для поповнення музейних зібрань; наукова діяльність, заснована на принципах музеєзнавства і профільних дисциплін.

Шкільні музеї здійснюють збір пам'яток історії, матеріальної та духовної культури суспільства, матеріалів та предметів, що мають суспільну, історичну та естетичну цінність.

Наприклад, якщо створюють краєзнавчий музей, то розпочинають із вивчення природи та історії краю. Якщо створюють меморіальний музей – із вивчення біографії особи, якій присвячене створення музею. У період функціонування музею комплектування фондів визначається орієнтовним змістом та структурою експозиції, яку планують створити.

Виділяються систематичний (типологічний), тематичний і комплексний методи комплектування. За допомогою першого відбувається поповнення колекцій типовими предметами, характерними для визначеної епохи. Тематичний метод спрямований на документування процесів та явищ, які розкривають визначену тему і комплектування різнотипних предметів. Комплексний метод сполучає у собі два попередні.

До основних форм комплектування відносять польові дослідження (експедиції, репортажний збір (збирання документів, свідчень, предметів у момент події чи невдовзі після неї) і поточне комплектування (закупівля, обмін, прийом подарунків та цінностей, переданих окремими громадянами чи організаціями).

Наукове комплектування здійснюється в музеї на основі наукової концепції комплектування, у якій викладено завдання, принципи, форми та методи комплектування. На її основі відбувається перспективний план комплектування. Важливим фактором під час комплектування музейних фондів є вироблення критеріїв добору предметів музейного значення. До загальних критеріїв відносять наступні: інформативність, атрактивність, репрезентативність джерела; приватні критерії визначаються специфікою

конкретної колекції (матеріал, техніка виготовлення, датування, форма, розмір та ін.).

Наукове комплектування фондів музею – це процес систематичний і чітко уніфікований. Його прийнято поділяти на чотири етапи, зокрема:

- підготовчий етап – це поточний аналіз стану музейних фондів, вивчення історичних та бібліографічних джерел, визначення послідовності комплектування фондів;

- збирання матеріалів – це процес пошуку нових культурних цінностей для доукомплектування фондів, співпраці з науковцями, колекціонерами, музейними установами, організація краєзнавчих, етнографічних, природничих експедицій;

- планування напрямків та пріоритетів музейно-пошукової діяльності. Планування – це процес узгодження тематики та науково-методичних принципів комплектування музейних фондів у даний час та на перспективу;

- атрибуція та категоризація пам'яток – це процес експертної оцінки культурно-мистецької приналежності пам'яток (атрибуція) та їх історичної, мистецької вартості (категоризація).

У фондах музеїв перебувають найрізноманітніші предмети й об'єкти природи чи матеріальної культури людства. У музеєзнавстві цей спектр пам'яток розділяють на низку окремих категорій. Зокрема, виділяють два класи пам'яток: рухомі та нерухомі предмети, об'єкти. Фонди музею поділяються на основні (музейні колекції, музейні предмети історії, культури та природи) і допоміжні (схеми, діаграми, копії, муляжі тощо).

Виділяють наступні категорії пам'яток:

- *речові* (знаряддя праці, зброя, вбрання, прикраси, предмети побуту, предмети культового значення тощо). У свою чергу їх класифікують як історичні, археологічні, етнографічні, історико-культурні, ритуальні, техніко-технологічні тощо;

- *писемні* (пам'ятки древніх писемностей, рукописи, документи, листування, першодруки і стародруки та ін.);

- нумізматичні (колекції монет і паперових грошових знаків, значків, орденів, медалей тощо);
- *художні* (оригінальні твори живопису, графіки, іконопису, скульптури, декоративно-ужиткового мистецтва, предмети народної творчості: різьблення, гончарства, килимарства, вишивки, ковальства тощо, а також твори новітніх різновидів і напрямів художньої діяльності);
- *меморіальні* (предмети і матеріали, пов'язані з життям і діяльністю видатних людей, а також надгробки, меморіальні знаки та архітектурні комплекси задля *увіковічення тих чи інших історичних подій*);
- *природничо-історичні* (зразки порід і мінералів, гербарії, колекції кісток вимерлих тварин, опудала зниклих, вимираючих, рідкісних і типових видів живих організмів тощо);
- *науково-технічні* (інструменти, устаткування, механізми, машини, оригінальні творіння технічного генію людства, а також документи, що знайомлять відвідувачів з історією того чи іншого винаходу та еволюцією техніки, технологій).

Вчителі можуть залучати учнів до збору колекцій, їх вивчення та оформлення, а також накопичення інформації, необхідної для створення діаграм, статистичних таблиць, макетів та моделей. Для збору експонатів музею використовують такі форми роботи, як експедиції, екскурсії та практичні заняття краєзнавчих гуртків.

Допомогу в комплектування фондів шкільних музеїв можуть надавати громадські організації, батьки учнів, творчі спілки, товариства охорони природи та охорони пам'яток історії, культури.

Не менш важливим, ніж комплектування фондів, є облік та зберігання музейного фонду. Ця діяльність не може бути довільною та безсистемною. Вона регламентується положеннями Закону України «Про музеї та музейну справу» [5], а також низкою положень та інструкцій Міністерства культури та інформаційної політики України.

Забороняється збирати та відкрито експонувати в музеї ордени та медалі живих громадян, а нагороди померлих приймаються лише за наявності дарчої та забезпечення сигналізації у приміщенні музею.

Інвентаризація (кодифікація) – це наступний етап обліку отриманих пам'яток та розподілу їх у системі фондосховищ музею. Для того, щоб швидко відшукати окрему пам'ятку серед багатьох їй подібних, та щоб не виникало плутанини, кожному експонатові музею присвоюється власний інвентарний номер (код). Зокрема, у музей може надійти як одиничний предмет, так і ціла колекція предметів одного типу. Предметна інвентаризація полягає у присвоєнні певному предметові порядкового номера із занесенням у відповідну інвентарну книгу, яка має бути у кожному закладі освіти, та скріплюється печаткою, завіряється підписом керівника навчального закладу.

Для збереження музейних предметів використовуються музейні меблі, такі як шафи, скрині, комоди, подіуми, стелажі. Дрібні об'ємні предмети (геологічні та ґрунтознавчі колекції) зберігаються вертикально. Для збереження листівок, марок, фото використовують альбоми та папки. Для письмових та графічних матеріалів, а також гербаріїв рекомендують використовувати папки з клапанамі. Для забезпечення умов зберігання експонатів необхідно утримувати фондосховище та експозиції за певної температури та вологості повітря. Приміщення музею повинно бути сухим та добре провітрюватися (оптимальні температури: взимку не нижче +10°C, а влітку не вище + 25°C). Відносна вологість повітря не повинна перевищувати 60%. Добові коливання між нічною та денною температурами не мають перевищувати 2-5°C, а вологості – 3-5%.

Важливе значення має збереження експонатів органічного походження та їх захист від шкідників. Тому систематично (не рідше двох разів на рік) потрібно переглядати колекції та експонати, провітрювати їх та проводити дезінфекцію.

З метою збереження матеріалів експозиції, інструкція визначає ряд правил експонування:

- оригінальні твори графіки, акварельного і гуашного живопису, фотографії не можна приклеювати до стендів, прикріпляти кнопками або гвіздками, наклеювати на картон чи фанеру;
- одяг зберігається та експонується в шафах, спеціальних вітринах на вішалках, обшитих по краю м'якою прокладкою;
- ботанічні і зоологічні матеріали експонуються тільки в закритих вітринах або на планшетах, закритих склом та окантованих; колекції комах експонуються в коробках, які обклеєні всередині білим папером;
- варто запобігати вигоранню і нагріванню творів графіки, документів, фотографій, тому на вікнах повинні бути штори світлих тонів, іноді на вітринах і стендах також варто повісити спеціальні жалюзі. Найбільш чутливі до світла пам'ятки та матеріали доцільно експонувати обмежений час, захищаючи їх не лише від прямих сонячних променів, але й від розсіяного денного світла.

Члени музейного активу повинні знати найпростіші прийоми боротьби з руйнуванням експонатів для того, щоб у разі надзвичайної потреби провести необхідні роботи з відновлення їх привабливого вигляду.

Реставрація музейних предметів, особливо цінних, – це справа фахівців, які мають відповідний дозвіл на проведення таких робіт. Інструкцією щодо зберігання фондів шкільних музеїв заборонено без участі спеціалістів реставрувати цінні документи, фотоматеріали, твори графіки, предмети з дерева з метою відновлення позолоти, інкрустації, а також археологічні пам'ятки з металів, що пошкоджені корозією, керамічні вироби, вкриті шаром солей, які важко розчиняються. Також заборонено склеювати, виводити плями та поновлювати фарбу на творах живопису й предметах одягу.

Експозиція є головною формою використання музейного зібрання в процесі реалізації навчальної та просвітницької роботи.

Принципи створення музейної експозиції наступні: історико-хронологічний, комплексно-тематичний та проблемний.

Шкільні музеї здебільшого носять краєзнавчий характер і зберігають та експонують матеріали, що розповідають про природу, економіку, історію та культуру певного краю (області, району, міста, села). В них зібрані геологічні, ботанічні, зоологічні, палеонтологічні, археологічні, етнографічні та інші колекції, знаряддя праці, вироби місцевих промислів різних історичних періодів, твори мистецтва, літератури, народної творчості тощо. Характерною особливістю таких музеїв є те, що вони, по-перше, експонують матеріальні пам'ятки і свідoctва, зібрані на порівняно невеликій території, і репрезентують її краєзнавчу спадщину. По-друге, такі музеї можуть мати доволі широку експозиційну палітру, тобто за змістом експонованих предметів можуть поєднувати особливості музеїв природничого, історичного, меморіального, етнографічного й художньо-літературного профілів. Через це їх часто називають музеями комплексного профілю.

Контрольні запитання

1. *Дайте визначення поняття «музей», «музейні фонди».*
2. *Які напрями роботи шкільних музеїв ви знаєте?*
3. *Пригадайте основні види пам'яток, що зберігають у музеях.*
4. *У чому полягає методика комплектування фондів шкільного музею?*
5. *Вкажіть основні завдання шкільного музею.*

Література до теми:

1. Белякова О. О. Використання потенціалу шкільного музею в навчально-виховному процесі / О. О. Белякова // Історія та правознавство. – 2006. – № 8 (72). – С. 18-20.
2. Гайда Л. А. Музей у навчальному закладі / Л. Гайда. – К.: Шк. Світ, 2009.
3. Ганнусенко Н. І. Шкільні музеї : навч.-метод. посіб. / Н. І. Ганнусенко, О. Л. Ляпін, Т. І. Мацейків. – К., 1991.

4. Дробна Н. Технології музейної педагогіки / Н. Дробна // Директор школи. – 2011. – Берез. (№ 9). – С. 24-25.
5. Закон України «Про музей і музейну справу» № 249/95 ВР від 29.06.1995 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу - https://kodeksy.com.ua/pro_muzeiy_ta_muzejnu_spravu.htm
6. Козлова І. В. Музейна педагогіка як засіб громадянського виховання учнів / І. В. Козлова // Завуч. – 2006. – 15. – С. 7-8.
7. Костриця М. Ю. Шкільна краєзнавчо-туристична робота / М.Ю. Костриця, В. В. Обозний. – К., 1995.
8. Кравець Н. В. Краєзнавча робота в контексті навчально-виховної діяльності сучасного закладу освіти. Методичний посібник. [Електронний ресурс] - Режим доступу - <https://vseosvita.ua/library/turistsko-kraeznavca-robota-v-konteksti-dialnosti-sucasnogo-zakladu-osviti-1938.html>
9. Кудак А. І. Використання експонатів шкільного музею на уроках географії /А. І. Кудак //Таврійський вісник освіти. – 2016. - №2 (54). – С.10-112.
10. Люлька І. В. Методичні рекомендації по створенню музеїв при навчальних закладах системи освіти [Електронний ресурс] - Режим доступу <http://kramnychka.org.ua/>
11. Майко С. М. Шкільний музей як форма додаткової освіти/С. М. Майко // Педагогічний пошук. - 2017.- №2 (94). - С. 64-66.
12. Маслова Т. Музейна педагогіка / Т. Маслова // Завуч. – 2011. – Трав. № 13. – С.11-12.
13. Наказ Міністерства освіти і науки України «Про затвердження положень про музеї при дошкільних, загальноосвітніх, позашкільних та професійно-технічних навчальних закладах, які перебувають у сфері управління Міністерства освіти і науки України» від 22.20.2014 № 1195 [Електронний ресурс] - Режим доступу - <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1415-14>

14. Нізовенко Л. Шкільний еколого-натуралістичний музей / Л. Нізовенко // Біологія. – 2010. – Черв. (№ 18). – С. 9-10.
15. Положення про музей при навчальному закладі, який перебуває у сфері управління Міністерства освіти і науки України // Інформ. зб. МОН України. – 2006. – № 36. – С. 23-27.
16. Положення про Музейний фонд України. Постанова Кабінету Міністрів України від 20 липня 2000 р. [Електронний ресурс] - Режим доступу -<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1147-2000-%D0%BF/print>
17. Прокопчук В. С. Шкільне краєзнавство: навчальний посібник / В. С. Прокопчук. – К.; Кам'янець-Подільський: Кондор, 2010.
18. Рекомендації Всеукраїнського круглого столу «Музеї при навчальних закладах як осередки патріотичного виховання». Педагогічний музей України [Електронний ресурс] - Режим доступу - http://pmu.in.ua/news/rekomendacii_kruglogo_stolu/
19. Салата О. О. Основи музеєзнавства: навчально-методичний посібник /О. О. Салата – Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015.
20. Сичов О. Є. Проект природознавчого музею в середній школі / О. Є. Сичов // Географія. - 2009. - № 6. - С. 8-11.
21. Соломонова Т. Шкільні музеї в Україні: тенденції й проблеми розвитку / Т. Соломонова // Краєзнавство. Географія. Туризм. – 2006. – № 18. – С. 3-4.
22. Центр творчості дітей та юнацтва Київщини – Режим доступу-<https://www.kids-center.com.ua/kraeznavstvo-ta-turyzm/muzejjna-robota/>
23. Ярошенко Ю. О. Обласний зліт юних краєзнавців та активістів музеїв при навчальних закладах як дієва форма патріотичного виховання учнівської молоді /Ю.О. Ярошенко // Музейна педагогіка – проблеми, сьогодення, перспективи. Матеріали п'ятої науково-практичної конференції (28–29 вересня 2017 р.) / Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник. – К., 2017. – С. 130-131.